बंडल सं० १५८२   विषय: ऋग्वेद: क्रम सं० २

नाम आश्वलायन गृह्यसूत्र व्याख्या.   ग्रन्थकार जयन्त स्वामी

पत्र सं० 4-37

श्लोक सं०   अक्षर सं० (पंक्तौ) ३५   पंक्ति सं० (पृष्ठे) ८

आकार १०.४ × ४.८"   लिपि देव ना.   आधार का।गज़

वि० विवरणम्

001894   आ. ४५६२

नी० प्रका० मु० पा०—३३ नम्० सौ० ई०—१६५१—५० ०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वसुरितिप्रत्यग्दक्षिणानिरस्यापउपस्पृशेत् ॥ ततइदमहमितितेषेवदक्षिणोत्तरेणाग्न्युष्ठेनसम
स्तपाणिंयुष्ठउपविशेत् ॥ ततोबृहस्पतिर्ब्रह्मेतिएतंमंत्रमनुजपति ॥ अत्रैवोपविशेदाहोमपरिस
मास्तेः ॥ अत्रापिवाग्विसर्गजयमिच्छंति ॥ अथवाभन्वंतरियज्ञश्वलगवंचसुन्वानोपविशति ॥ अ
थाः प्रक्षिन्नाग्रावनंतर्गर्भेद्विकुशौपवित्रार्थेनउगृह्णातिततस्त्रोयुगपत्प्रादेशेनपरिमिताव
नखेनछित्वाद्भिः प्रक्षाल्याः परेणाग्निंकंसमयेपात्रेचमसंवानिधायतत्पात्रमद्भिःपूरयित्वा
ताभ्यांउत्पूतोऊत्पुनाति ॥ ततोनासिकासममुद्धृत्योत्तरतोग्रेदर्भेषुसादयित्वादर्भैःप्रच्छादयति
ब्रह्मणोभावेपर्युक्ष्यपूर्णपात्रंनिदधाति ॥ अथलाजादिवस्तुकर्मसुलाजादीन्कस्मिंश्चि
त्पात्रेगृहीत्वाद्भिःप्रोक्ष्याग्निसमीपेनिधायपूर्णपात्रस्थेपवित्रेगृहीत्वाज्यस्थाल्याप्रागग्रेनिधा

ज.
४

याज्यमासिच्योत्तरेणाग्निं तस्मसहितानंगारानपोह्यते घ्रियश्रित्यज्वलद्भिर्दर्भैस्तदवज्वलनं कृ
त्वा दर्भाग्रे प्रज्वाल्याग्यस्य पुनश्चैनेवज्वलनं कृत्वा लाजादिभिः सहपर्यग्निकरणं करोति अ
न्यत्राज्यस्यैव पर्यग्निकरणं भवति। अथाज्यं संस्कुर्वन्नुदगुद्वास्य अन्तरप्रतानेगारानथते पवित्रे
पृथक्पृथक्कृतयोरेवांतयोरंगुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां गृहीत्वा सवितुष्ट्वेत्यनेन मन्त्रेण सकृत्तत्रस्थमेव
प्रागुत्पुनाति। ततो द्विस्तूष्णीं। ततः पवित्रे अद्भिः प्रोक्ष्याग्नौ प्रहरति। अथवाज्यस्याधिश्रयणसं
ग्राहकं क्रियाकलापं न करोति मंत्रेणोत्पवनमात्रमेव करोति। अत्रापि लाजादीनां सामान्य
विहितं संस्कारं करोति। येषां पात्रासादनमिच्छंति तेषामयं प्रयोगक्रमः॥ परिस्तरणकाल एवाग्नेरु राम
त्तरतः प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्य पर्युक्षणानंतरं तेषु द्वंद्वं न्यंचि पात्राणि सादयंति। कथमिति चेत्। ४

प्रोक्षणपात्रं स्रुवं च सादयति। ततः प्रणीतापात्रं च ततइध्माबर्हिषी स्थालीपाकवत्सु कर्मसु स्थालिं चरो
ः प्रोक्षणपात्रं चासादयति। ततो जुहूस्रुवौ शेषं पूर्ववत्। सर्वाणि पात्राणि उदगपवर्गाणि आसाद्य प
वित्रे गृहीत्वा प्रोक्षणपात्रे निधाय अप आसिच्य ताभ्यामुत्पूय उत्तानानि पात्राणि कृत्वा विस्रस्येध्मं
त्रिः सर्वाणि प्रोक्ष्योत्तरं कर्म करोति। अग्निशर्मोपाध्यायमतानुसारेणेवं मया लिखितं। तथात्र
तस्यैवेमौ पात्रासादनप्रयोगप्रतिपादनपरौ श्लोकौ पद्येते। प्रोक्षणपात्रमथ स्रुवमुक्तं पात्रम
पीप्रणयाय विशिष्टं। भाजनमाज्यहविर्ग्रहणार्थमिध्मशरं वरसादयदभात्रं। स्थाली चरोः प्रोक्ष
णभाजनं च दर्वीस्रुवौ सादयदर्विहोमे। पात्रं प्रणीतार्थमथाज्यपात्रमिध्मं क्रमेणाक्रमवित्कुशां
श्च। एतावान्होमधर्मः॥ अथ होमधर्मस्य स्थालीपाकस्य च सर्वत्र संबंधोस्ति। कथमिति चेत्। य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ज॰ ५

वक्तव्यहोष्यस्यापाकयज्ञानामेतत्तंत्रमितिवचनात् अत उक्तौ समन्वितावेवोत्तरत्राधस्तात्संबध्नी
तइति ज्ञात्वा स्थालीपाकतंत्रमेवपूर्वं निरूपयामः॥ विवाहादनंतरं या पौर्णमासी तस्यामस्य कर्मण
: प्रथमः प्रारंभः॥ तत्र परिगृहीतसर्वसाधनस्य कर्मण्यधिकार इति कृत्वार्थप्राप्तानामुलूखलमुस
लादीनां पूर्वमेव परिग्रहः कर्तव्यः॥ अथ पौर्णमास्यां प्रातरौपासनं हुत्वा कर्मांगत्वेनाचमनं कृत्वा
न्वाधायेध्माबर्हिषोः संनहनं करोति। तत्र मुख्यः खादिरमयः पलाशमयो वेध्मो भवति तयोरसंभवे
शमीवटोदुंबरविकंकतमयादयो ग्राह्याः॥ कुशमयं बर्हिर्भवति अस्यासंभवे मुंजोशीराश्च वा
लादयो ग्राह्याः अत्रापि विश्वामित्रत्वेन प्रधानं तत्रेध्मस्यायामतो हि प्रादेशो भवति परिमाणं केषां राम ५
चिद्विप्रतिपत्तिः॥ एकविंशतिदारुकः केषांचित्पंचदशदारुक इति येषामेकविंशतिदारुक इध्म

स्तेषामभिप्रायो निरूप्यते। इध्माबर्हिषोः संनहनं दर्शपूर्णमासाख्यायां तत्रेध्मशब्दो विशि
ष्टसमित्कलापाभिधायी। बर्हिःशब्दोपि हविरासादनादिविनियोगार्थाय विशिष्टतृणानुष्ठानाभिधा
यी संनहनं बंधनं मंत्रोऽभयो। संनहनं नाम संस्कारविशेषो दर्शपूर्णमासाभ्यामतिदिश्यते दर्श
पूर्णमासप्रकरणे यथा संनहनं दृष्टं तथा सन्नह्येदिति। यथेध्मदारूणां खादिरत्वपालाशत्वादि
विशेषो रत्न्यादिर्विशिष्टश्रुत्यावितिकृत्वेहाश्रीयते एवमेकविंशतिसंख्याप्याश्रीयत एवेतरथा
हि कर्तुरयथाकारित्वं प्रसज्येत कर्मणश्च वैगुण्यं स्यादेवेतरा तथा संनहनमंत्रे संख्याश्रूयते एक
विंशतिधा संभरामीति। अतो मंत्रलिंगान्यथानुपपत्त्येध्मदारूणां एकविंशतित्वमभ्युपगम्य
ते विधायकवाक्ये च संख्या श्रूयते एकविंशतिरिध्मदारूणि भवंतीति अपि च परिधीनामिध्म

ज०
६

तिरक्षसामपहत्या इत्यर्थवादश्रवणात् क्रियमाणस्य कर्मणो रक्षोहननार्थत्वावश्यं परिधयः प
रिधातव्याः ॥ ॥ नविध्ममभिघार्येत्यत्राभ्याधानश्रुतिचोदितस्य पंचदशदारुकस्येध्मक
लापस्य श्रवणमितरेषां विनियोगाश्रवणात् सन्नहनमंत्रस्योहः कर्त्तव्य इति चेत् न प्रकृता
वूहो विद्यात इति मंत्रस्योहानुपपत्तेरवश्यमिध्मदारूणामेकविंशतित्वमभ्युपगंतव्यं यद्यत्रे
ध्मग्रहणेन परिधयोपि गृह्यंते शामीमयमिध्मं शामीमय्यावरणी परिधीश्चेत्यत्रापीध्मग्रहणे
नैकविंशतिदारुकस्येध्मकलापस्य शामीमयत्वं सिद्धं उच्यते सत्यं पुनः परिधीश्चेति वचनं
नियमार्थं अन्यत्रेध्मकलापस्य परिधीनां वनानारूढत्वज्ञापनार्थमिति ये पंचदशदारु राम
क इध्मस्तेष्वेव वर्द्धतीध्मा वर्हिषोश्च संनहनमित्यत्र पंचदशदारुकस्येवेध्मकलापस्य ग्रह ६

णं कथं विज्ञायत इति चेत् अत्राचार्यो ज्ञापयति यदयमाचार्यः शामीमयमिध्मं शामीमय्या
वरणी परिधीश्चेति परिधीन्विदधाति ततः पुनः परिधिविधानादिध्मग्रहणेन परिधीनां ग्रह
णं न भवतीति । एवं स्थिते उभयोः पक्षयोर्बलाबलं प्राज्ञैरवधारणीयं तत्र बाहुमात्राः सर्वे
परिधयो भवंति । इदानीं सन्नहनस्येतिकर्त्तव्यता वक्ष्यते पूर्वमेव तराणीनीध्मदारूणां वा
नीयं संस्करोति । ततः कतिपयैस्तृणैस्त्रिभिर्धिं त्रिवृतां रज्जुं करोति रज्जुकरणपूर्वं संयुःपा
णिसन्नरो भवति पश्चाद्दक्षिणाः । तस्या अविक्षेपणार्थमग्रतो ग्रंथिमेकं करोति । अथ त
णानयतः प्रादेशमात्रं छित्त्वा मुष्टिमात्रं गृह्णाति तत्स्थाने रज्जुमात्मनः पुरस्तादुत्तराग्रं निधा
यतस्यां तां दक्षिणमुष्टिप्राग्रं निधायत्तस्याग्रं वर्हिर्द्विर्नवेष्टरज्जुमूलं तस्या एवावयवशी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दप०

७

षेणाविद्धतदर्शपूर्णवेष्टितावारम्भाश्रयत्नीत्वाप्यंवकरोतिपरिस्तरणाद्यर्थमेतस्मि
न्नेवकालेदणानासंग्रहःकर्तव्यः॥ अर्थतांतदणस्तुपिपुपरिनिदधाति। पुनरप्येवमेवद
र्भंकृत्वापूर्ववहि संनिधायतथारभ्यासकृदेवपरि ।यवंबन्धनंकृत्वोपरिनिदधाति। पौ
र्णमास्यांमयुपवसथंकरोतिसन्नहनं॥ अत्रपर्वण्युपवासश्चोदितः तेनोपवासशब्देनश
श्रुतरदणाहवोविषयःपरिगृह्यतेसंपत्तिश्चद मिश्रमहारमलवणमपिशितम
शितव्यमित्येवमादयसैवधर्मस्मृतावगन्तव्याः॥ तत्रपौर्णमास्याममावास्यायांवद्धे दे
देवतेभवतःकामसंयोगेनवद्धोपिभवति॥ ॥अथापरस्मिन्नहनिप्रातरौपासनंहु राम
त्वाकर्मांगमाचमनंकृत्वापर्वसंधावेवारब्धव्यंनाणिकलातनस्यकालोनावागतश्चेत्त ७

द०

८

ष्वागमिष्यतीत्यवनमभवतः॥ यद्वाकायायणादयस्तेषांतेषांयतेतदाष्टवंपाकतांनानिरू
प्यपश्चाद्दृक्तानामेवमेवनिर्वापादिकरोति॥ अथावहन्ननंकृतानांनिकृत्वाविफलीक
रोति। पश्चात्त्रिःप्रक्षालितास्तंडुलान्पृथक्करोतित्रिःपवित्रासहैववाश्रपणंभवतीतिके
चिन्मन्यंते॥ पृथक्श्रपणपक्षेतंडुलास्त्रिभस्याभिमर्शनंकुर्यात्। इदममयेददाममीष
माम्याप्नितिति। अथाधिश्रित्य हविषिप्रोक्षितेनान्यसंस्कारकृत्वाबर्हिरादायतस्यसन्नह
नरज्जुंविमुच्यात्मनःपरिस्तरणाद्बर्हिरस्यवमध्येप्रागग्रंनिधायतस्यउपरिवर्हिराश्री
र्यकृतसंस्कारमाज्यंपुरस्ताद्बर्हिषिनिदधाति। अथश्रुतंस्रुवेणाज्यंगृहीत्वाभिघार्योदगु राम
द्वासयति। अत्रकेचिद्विष्णुवस्तुक्तोःसंमार्जनंवदन्ति। यएवमिच्छन्तितेषामनयोःसंमार्गाड ८

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्यं निरूप्टेकाले शातरारभेत। तत्र पूर्वमेव कर्मणः प्रयोगिनीरुद्धाणामुलूखलमुसलादी
नां शूर्पकृष्णादीनां यथास्थानं शोधं कृत्वा प्रमनाः सन्निधानेनानि करोति। अथ दहोष्णनधर्मप
रिसमूहनादिरूपं पात्रनिधानांसंस्कृतास्थर्पगृह्णाति। ततस्तस्योपरि प्रागग्रे पवित्रे निध
याघुष्मै ताग्रुष्टं निर्वपामीति मन्त्रेणैकैकस्यै देवतायै व्रीहियवयोरन्यतरस्य चतुरश्चतु
रो मुष्टीन्निर्वपति। न तंडुलानां। अवहतानिति नियमात्। एवमेव परिगृहीतानां देवता
नां सर्वासां निर्वापं करोति। अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यां विभक्त्या देवतापदं ब्रूयात्। अग्नये
अग्नीषोमाभ्यामित्यादि। ततोमुष्मै ताग्रुष्टं प्रोक्षामी। नि प्रोक्षणमपि तथैव करोति। अन्य
त्र मांत्रवर्णिकीनां देवतानां निर्वापप्रोक्षणोत्कलीकरोति। तंडुलविभागोपि नास्ति। श्रु

तो दक्षिणहस्तेनोलेगृहीत्वा सव्ये च कांश्चिद्दर्भानादाय सहैवाग्नौ निष्टप्य तु हं निधाय द
क्षिणेन पाणिना स्रुवस्य विलं दर्भाग्रैः प्राग् दक्षिणमारभ्य प्रागपवर्गं त्रिः संमृज्याधस्तादण
ग्रैरेवास्यामंत्रं संमार्ष्टि ततो दर्भाणां मूलेनं दंडस्याधस्तात् विलस्य प्रादर्भाग्रमारभ्य विलादुपरि
ष्टाद्बिलं त्रिः संमार्ष्टि अद्भिः प्रोक्ष्याभ्यं निष्टप्य निधाय स्याः स्थाल्याः उदक्कृतेरेव दर्भैर्गु
ष्टाद्बिलं त्रिः संमार्ष्टि अद्भिः प्रोक्ष्यामावनुप्रहरति। अथ तत्रस्थामेव पुनरप्यभिघा
र्यैवमेव संमार्ष्टितो दर्भानद्भिः प्रोक्ष्याग्नावनुप्रहरति। अथ हविरप्यपादद्वै
र्यग्निमाज्यं यातरेणाहविरानीयान्यस्माद्दक्षिणतो बर्हिषि सादयति एथ कृष्णपापद्वै
आग्नेयं पूर्वं सादयाति मुख्यत्वात्स्य श्रादि नवद्। यस्मिन्काले पूर्वविहितांलाज्ञादीनपि तस्मि
न्नाग्नेयं पूर्वं सादयाति मुख्यत्वात् ... पुनरप्यभिघार्य स्थालीपाकवत् आज्याद्दक्षिण
तस्मिन्याक ... आभिघार्य यदि गुह्यस्यापुनरप्यभिघार्य स्थालीपाकवत् आज्याद्दक्षिण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दर्श०
७

पेणाविज्ञातदर्शपूर्वविहिता याग्ख्वा अग्नीनां न्याधानं करोति। परिस्तरणार्थमेतस्मि
न्नेव काले तृणानां संग्रहः कर्तव्यः॥ अर्थं तांस्तृणानुपरिष्टात् परिनिदधाति। पुनरग्नीनमेव
कृत्वा पूर्ववद्विहितं निधायतत्र गृह्या मकृदेवपरि ।यवं न कृत्वोपरि निदधाति। पौ
र्णमास्यां मध्याह्ने वा करोतीति सन्नहनं॥ अत्र पर्वण्युपवासश्चोदितः तेनोपवासशब्देनश
ब्दान्तरेण वा हविर्विषयः परिगृह्यते संर्थित्वेदं ।मिश्रमत्वारमलवणमपिशितम
शितव्यमित्येवमादयस्ते वथासंभवमनुष्ठातव्याः॥ तत्र पौर्णमास्याममावास्यायां वद्वे द्वे
देवते भवतः कामसंयोगेन बह्व्योपि भवन्ति॥ ॥अथापरस्मिन्नहनि प्रातरौपासनं हु राम
ताः कर्माणि मासवसनं कृत्वा पर्वसंधावेतरत्र वर्तमानेऽपि कालातीयसकालो ना यागात श्रेत्रत ७

शं निकृष्टकाले प्रातरारभेत। तत्र दर्शमेव कर्मण्युपयोगिनी दृश्याणामुलूखलमुसलादी
नां श्रुवजुह्वादीनां च यथासूत्रशोधनं कृत्वा मनसा निधानेनानिकरोति। अथ दहोपस्थनधर्मप
गिसमूहनादिपूर्णपात्रनिधानानां संकृत्वाश्रूपर्ण गृह्णाति। ततस्तस्योपरिस्रागग्रेपवित्रेनिध
याग्नुष्मे त्वा जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रेणैकैकस्यै देवताये व्रीहि यवयोरन्यतरस्य चतुरश्चत
रो मुष्टीन्निर्वपति। न तंडुलानां अवहतानि तिनिः शानाः एवमेव परिगृहीतानां देवता
नां सर्वासां निर्वापं करोति। अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्या विभक्त्यादेवतापदं ब्रूयात। आग्नाये
अग्नीषोमाभ्यामित्यादि। ततो मुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। नाप्रोक्षणमपि तथैव करोति। अन्य
त्र मांत्रवर्णिकीनां देवतानां निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं करोति। तंडुलविभागोपि नास्ति। यु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्र० द्वाराभिमर्शनं च न भवति॥ यद्वा लाघायायणादयस्त्रेताग्निं यत्नेतदापूर्वपाक तानानिरु
८ प्यपश्वाद्दक्षतानां एष्वेव निर्वापादिकर्म भवति। अथवा बहूनां नेकृतानां निरुक्ता त्रिः फलीक
रोति। पश्चात्त्रिः प्रक्षालितान्सकृत्स्नान्पृथक् कुर्यादिति। उपस्तरणादेर्भवतीति के
चिन्मन्यन्ते। एष्वेकश्रपणपात्रे तण्डुलान्निक्षिप्याभिमर्शनं कुर्यात्। इदममुष्मै इदममुष्मै
माम्याभिति। अथ दर्व्याधिश्रित्य हविषि पूर्वोक्तेनाज्यसंस्कारं कृत्वा बर्हिरादाय तस्य सन्नह
नरज्जुं विसृज्यात्मनः परिस्तरणाद्बर्हिष्यम्बमध्ये प्रागग्रान्निधाय तस्योपरि बर्हिराज्या
र्थं कृतसंस्कारमाज्यं पुरस्ताद्बर्हिषि निदध्यात्। अथ श्रुतं स्रुवेणाज्यं गृहीत्वाभिघार्योदगु राम
द्वासयति अत्र केचित्स्रुवस्रुचोः संमार्जनं वदन्ति। य एवमिच्छन्ति तेषां मतेन योः संमार्ग ८

अतो दक्षिणहस्तेनोपगृहीतस्य सव्ये पुनः कांश्चित् दर्भानादाय सहैवाग्नौ निष्टप्य तदुहं निधाय द
क्षिणेन पाणिना स्रुवस्य बिलं दर्भाग्रैः प्राग्दक्षिणमारभ्य प्रागपवर्गं त्रिः संमृज्याधस्तादण
ग्रेर्वा स्यात मंत्रः संमार्ष्टि ततो दर्भाणां मूलैर्नं दण्डस्याधस्ताद्बिलपृष्ठादर्वागारभ्याग्रादुपरि
ष्टाद्बिलं त्रिः संमार्ष्टि अद्भिः प्रोक्ष्योष्णं निष्टप्य निधायान्यां स्रुवाल्या उदकृतैरेव दर्भैर्नि
ष्टप्यैवमेव संमार्ष्टि ततो दर्भानद्भिः प्रोक्ष्याग्नावनुप्रहरति। अथ तत्र स्रुवमेव पुनरप्यभिघा
र्याग्निमाज्यस्यान्तरेणाहविरानीयाज्यस्य दक्षिणतो बर्हिषि सादयति। एष्वेकश्रपणपक्षे
आग्नेयं पूर्वं सादयति मुख्यत्वात्तस्य श्राद्धेनवत्। यस्मिन्काले पूर्वविहितान्लाजादीनपि तस्मि
न्नेव पूर्वं सादयति मुख्यत्वात्तस्य आदि तद्वत्। स्थालीपाकवदाज्याद्दक्षिण
तस्मिन्पाकयज्ञे आभिघार्योदगुद्वास्यापुनरप्यभिघार्य स्थालीपाकवदाज्याद्दक्षिण

प्र०
९

तोबर्हिष्यासादयति॰ तान्‌ शूर्पे प्रदक्षिणं निदधाति अथसहश्रुतेन्यदपिपात्र
माज्यहविर्मध्ये निधाय स्रुस्थुत्याभिमृशेत्। ततः परिधीनिध्मात्तानिष्कृष्य सर्वेषां स्थविष्ठं
पूर्वमग्नेः पश्चात्परिदधाति तस्योपरि मध्यमं दक्षिणतः परिधाति। ततः स्वस्थाधस्रा
ड्डुत्तरतः शिष्टं परिदधाति। केचिद्धविरुद्वासनकालनः पूर्वं परिदधाति॥ ॥अथा
ग्निंगंधपुष्पैरलंकृत्य दक्षिणेन हस्तेनैध्ममादाय सव्येहस्ते गृहीत्वा अभिघार्यायंत
इध्मआत्मेत्यनेन मंत्रेणाग्नावाधाय स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा उत्तरे परिधिसंधौ संस्पृश्य स्रु
वमंतर्ज्वीयाविच्छेदेन दक्षिणपूर्वां दिशं प्रत्याघारयेत। एवमेव दक्षिणपश्चिमतआर राम
न्योत्तरपूर्वां दिशं प्रत्याघारयेत। अथ प्रदीप्तेइध्मे अग्नयेस्वाहेति अग्नेरुत्तरपार्श्वेजुहो ९

तिसोमायस्वाहेति दक्षिणपार्श्वे सहअपाणपाणपद्मेऽस्मिन्काले हविषोऽद्धृत्य पूर्वं निहि
तपात्रे कृत्वा पूर्ववदभिमर्शनं करोति॰ ततो दक्षिणेन हस्तेन जुहूमादाय सव्ये पाणौ निधा
य स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा तस्या उपस्तृणाति ततो हविषो मध्यदेशाद् अंगुष्ठेनांगुलीभ्यां वसंहताभ्या
मंगुष्ठपर्वमात्रमोदनमवखंड्य जुह्वां प्रक्षिपति पुनरपि पूर्ववद्देवहविषः पूर्वार्द्धाद्वही
त्वा अंगुष्ठपर्वमात्रमेव जुह्वां प्रक्षिपत्यथ गृहीतावदानस्य हविषः प्रत्यभिघारणं कृत्वा जु
हूगतस्यावदानस्याभिघारणं करोति। ततो अग्नये स्वाहेत्याज्यभागयोर्मध्ये प्रत्यक्पूर्वादेशे
जुहुयात्। पार्श्वेणापिदधदिव जुहुयात्। अथापरस्माद्धविषः पूर्ववदेव गृहीत्वा अग्नीषोमाभ्यां
स्वाहेति पूर्वस्या आहु[illegible]तेः पुरस्ताज्जुहोति उत्तरतो वा॥ एवमेवामावास्यायामग्नये स्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न्ना० हेतीडामिन्द्राग्निभ्यां स्वाहेति जुहोति। यदि यजमानः पंचावत्ती भवति ततो हविषो मध्यात्पूर्वा
१० र्द्धाच्च गृहीत्वा पश्चार्द्धाच्च गृह्णाति हविष उत्तरार्द्धात्पूर्वस्मात्सकृदेवावद्यायेतरस्माद
पि तथैवावद्यति। अथ स्विष्टकृतो मिश्राधारणं न करोति। अत्र तस्य द्विरभिघारणं करो
ति। पंचावत्ती तु हविष उत्तरार्द्धात् गृहीत्वा तस्यैव पुरस्ताद्द्वितीयं गृह्णाति अन्यत्पूर्वेण
समानं। यदस्य कर्मण इत्यनेनाज्यभागयोरुत्तरपूर्वदेशे जुहोति ततोप उपस्पृश्याभ्य
र्हुतः। स्रुवः होत्येकामाहुतिं हुत्वा पूर्वं परिधिमावनुप्रहृत्य शिष्टौ परिधी आनुप्रह
रेत्। इध्मसन्नहनम् रज्जुं विसृस्याग्नावनुप्रहरन्ति अथ ब्रह्मोत्थायतथैवागत्याग्नेः प्र राम
त्यगुदगासीनः। सर्वप्रायश्चित्तानि हुत्वा बर्हिर्द्दिणं तत एवासने। तत्र पूर्णपात्रमानीय १०

बर्हिषि निधाय प्रतिदिशमप उत्सिच्योर्ध्वमप उत्सिच्य शिष्टा अप अस्मिन्नेव बर्हिषि
निनयति प्राक्षिप्तामनुस्मरन्। अन्ये निनयनमात्रमेव कुर्वन्ति। अथ निनीताभिर
द्भिरन्यकर्त्ता ब्रह्मा वा मार्ज्जनं कृत्वा पुंसवनादौ पश्चाद्योषाप्रसुञ्जन्ति ततः पुनरा
गत्याग्नेः प्रत्यगुदक् स्थित्वा ब्रह्मासंस्थाजपेनोपस्थाय यथागतं स्वस्थानं याति उत्तम
इत्यनेन ततः परिसमूहनपर्युक्षणे करोति। यदि प्रज्ञाप्रमादेन क्रियमाणस्य मंत्र
हीनातिरिक्तविपर्यासादिभिर्वैगुण्यं कर्मणो भवति तस्य कर्मवैगुण्यस्यापनुत्त्यै तदैव
प्रायश्चित्तं कर्तव्यं कृतो नंतरं दोषः प्रायश्चित्तमिति। नष्टनिर्णीते दोषे प्रवृत्तिरुत्त

ऊ॰ तस्मात्सीतिवचनात्तद्दोषज्ञानानंतरमेव भवति। किं मे तत्प्रायश्चित्तमिति चेत् भू
११ र्भुवः स्वः स्वाहेत्येकाहुत्या ग्राह्येतास्याभावे स्वयमेव कर्ता जुहोति। इयमेवाहु
तिर्गृह्यस्य कर्मणो वैगुण्यप्रायश्चित्तमन्यदपि विशिष्टं स्यात्। तथा ह विष्णुर्विष्ण्व
दने दिष्टवतां होमः॥ आज्यसंस्कारात्प्रागुत्पन्नस्य दोषस्याज्यसंस्कारानंतरं प्रा
यश्चित्तं कृत्वोत्तरं कर्म करोति। एतदिध्माबर्हिः सन्नहनादि पूर्णपात्रनिनयनांते
सर्वेषु पाकयज्ञेषु भवति। अत्राद्भुतमवशिष्टं हविः स्रुद्धिन्नाणार्थं दीयते कर्त्रे। यदत्र राम
मयाभ्यधिकं लिखितं किंचिन्न समसंप्रदायेन शास्त्रांतरदृष्टाविषयोऽविरोधिनः सोपि ११

सपीहेक्षातः क्रियेत्यस्य भाष्यकारवचनस्यैवायं प्रपंचः॥ ॥इति स्थालीपाकप्रयो
गः समाप्तः॥ ॥अथ गुरोर्लब्धानुज्ञस्य विवाहाधिकारो। विवाहस्य च कुमार्यधीनत्वा
त्तन्नक्षत्रनदीनाम्नीमित्येवमादिप्रतिषेधवर्जिता कुलबुद्धिरूपशीललक्ष
णादिभिः संपन्ना कन्या पूर्वं परीक्षेत्। तत्रापि अंतराणां लक्षणानां दुर्ज्ञेयत्वात्तत्प
रिज्ञानार्थं क्षेत्रादिभ्यः पिंडानाहरति। पुरीषादिति पदस्य पठनेन कर्मणि वेदः पिंडं
गृह्णाति ततः पिंडानाहृत्योपलिप्ते देशे भूसंज्ञयाष्टौ पिंडान्निधाय गंधपुष्पैरभ्यर्च्य
ज्ञात्वा मंत्र्य अनेन पिंडानभिमंत्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति पिंडेषु स्थापु
णाद्दोषो यथाशास्त्रं ज्ञायते तथा तदपत्यानामपि गुणदोषो जानीयात्। एवं परी

ऊ० त्रा चित्रायां शकुननिमित्तादिनां अत्र तां परीक्ष्य ब्राह्म्यादिविवाहानामष्टानां
१२ मेकस्य धर्मस्य न प्राप्तायाः कन्याया उपनयनविधिर्वक्ष्यते सर्वेषु विवाहेषु कन्या
धिकारात। अथ कः पुनरस्य कालः॥ उदगयनमापूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्ष
त्र इति। तत्र मकरादिमिथुनांतमुदगयनकालः। अस्मिन्काले पूर्वपक्षे पुण्ये
नक्षत्रे दिवा कर्तव्यः। चौलकर्मोपनयनगोदानसमावर्तनोपयमानि दिष्टानां
महानाम्न्यादीनां चायमेव कालः। विवाहे रात्रावपि केचित्कुर्वंतीति। तत्र तु का
रणं न विज्ञेयं। अथ जनपदधर्मा ग्रामधर्माः ज्ञातिधर्माश्च कर्तुर्भवंतीति। तत्र राम
जनपदभेदेन बहुप्रकारा भवंति। यथा मध्यदेशे वधूवरयोः कौसुंभांबरपरिधा १२

नं। चौलविषये यत्र क्वचिद्धर्माः स्वग्रामप्रदक्षिणीकरणं॥ तथा केरलविषये यत्र क्व
चित् बहीभिर्दासीभिरलंकृताभिर्देवतायतनं गत्वा महता शब्देन गायनमित्येवमादि
अथ सर्व एते धर्मा एकेन वरेण समुद्दृष्टा न क्रियंते। किंतु यो यस्मिन् जनपदे ग्रामे वा
नगरे वा वसति तस्मिन् जनपदे यः प्रसिद्धो धर्मः सोऽसाधारणो वरस्य ग्रामे नगरे वा यः प्र
सिद्धः क्षुरकर्ममंगलस्नानयानारोहणादयो अस्थवांकुले प्रति विशिष्टास्ते सर्वे समुचि
तेन क्रियंते। तत्र केचन विवाहात्पूर्वं क्रियंते। केचन पश्चात्कृतोपयमनस्य सा तत्रा
ग्रामांतरगमनादा गृहांतरागमनाद्यपूर्वकालभाविनः स्नानगौरीपूजासमये हे पुण्यस्त्री
भिर्नीपादि रूपमानोऽन्यथैव करोति। एवं पुरभ्युदयश्राद्धं करोति। अथ स्यात्तत्रैवप्रयो

श्रा०
१३ णोविधिवन्मयाकर्त्तुःश्रुत्वावचोमार्थेविवाहादिषुकर्मसुसोमादिवर्जितादिषु
श्रुत्यादिभिःसामवितः॥भोजनीयाभवेयुर्येइष्टद्विजादिषुद्विजैः॥माद्यादिभिःस्नातो
यक्षनियमःपार्वणादिषु।समर्दोभवतीहेतिवदंत्यागमभूषणाः॥यज्ञोपवीतिनःस
र्वेनित्यकर्मभवेदिह।आ॰ऽस्तव्युग्मलग्नदवारःप्रदक्षिणं।तिलकर्माणिसर्वस्मिन्ष
वान्कुर्यादिवक्षणः॥इच्छानेशास्त्रसुखत्वंवकर्त्तुरपकल्पने।अविमर्दनागृहेत्वाभोज्या
नामग्रासान्समंतात्प्रथमेवाथवाकुर्यादन्यत्पंथानिमंत्रणं।द्वौनिमंत्रयतेविप्रौविश्वेदेवा
र्थमाहितः॥पितृभ्यःकृत्यपात्रान्त्रीन्पुम्भान्गुणवतोद्विजान्।अथापरद्युरानीयब्राह्म राम
णांश्चनिमंत्रितान्।स्नानद्वयोःकृतस्नानान्कोपाद्देवपूर्वकान्।शुद्धपादान्द्विराचां १३

तान्सुखानुपवेशयेत्।आसनेषूपक्लृप्तेषुपित्र्यर्थान्वितदक्षमात्।अपूर्वंतुस्तुदर्भा
न्वैविष्टरार्थंददात्यथ।उदगग्रांस्ततःकार्यासर्वेष्विवासनेष्विह।अपोददातिसर्वेभ्यःपु
नरेभ्योयथाक्रमं।अर्घ्यपात्रंपृथक्कृत्वादेवानांस्मृतिशास्त्रतः॥विश्वेदेवाइदंवो
र्घ्यमितिदानेसमादिशेत्॥अथादर्भाःस्युःसंस्तीर्यप्रागग्राश्चैवविचक्षणः॥उक्तानित्री
णिपात्राणितेषुदद्यात्समाहितः॥अंतर्द्धायवदर्भांश्चैतेषुसिंचेज्जलंततः॥सकृद्देवा
नुमंत्र्यापात्रवानांसपृथक्पृथक्।मंत्रमुक्त्वावदेत्तत्रवासीत्यहमादितः॥क्रिया
पात्राश्रयाःसर्वाःप्राक्संस्थाश्चेतिनिश्चयाः॥रक्षांविधायपात्राणांपितृभ्योर्घ्यंप्रयच्छ
ति।गृहीतासकृद्दर्भस्यदानंप्रत्येकमेवतु।पित्राद्यपत्नयात्रिःस्यान्निवेदनमिति।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा०
१५ स्थितिः॥ सन्निवेश्यानुपात्राण्यस्थाः स्वधार्घ्याइत्यापः क्रमात्। अन्या आपो निषेक्तव्याः। पि
त्रर्थानां द्विजन्मनां। पश्चाद्दिव्यागृहीत्वाथ पितृपात्रगाता अपः सव्यहस्तगृहीतेन द
क्षिणेन तु पाणिना॥ अत्र दैवेन तीर्थेन दानमंत्रं प्रतिद्विजं। उक्त्वा पितरिदं तेऽर्घ्यमिति
पित्रेऽर्घ्यमानयेत्। प्रदानमंत्र एवस्यादर्पणं कुर्यात्समाहितः॥ या दिव्या इति मंत्रेण प्रत्येक
मनुमंत्रयेत्। एवमेवार्घ्यदानेन तु कुर्यादुत्तरयोर्द्वयोः॥ अविस्मरक्रियाः सर्वाः क्रमा-
द्दाना श्रयाइमाः॥ आपदि द्वौ नियुक्तौ चेत्तयोरेवार्घ्यकल्पना। स्यात्त्रयाणां यथाशा-
स्त्रमिति न्यायविदां मतं। आसिच्य प्रथमे पात्रे यावच्छिष्टाद्विपात्रगाः॥ अंगुष्ठेनानुखं पु राम
त्रकामस्तभिरद्भिर्यथाविधि। अपिधानमिहाचार्यः श्रुत्था मस्य वदंति तु। पिधानं न १५

त्वग्राह्णैः स्मृती ये नेति कथ्यते। एतत्पात्रमवाल्यं स्यान्नावकुर्वंत समाप्यते। अस्मि
न्काले तु गंधाद्यैर्विप्राणां पूजनं भवेत्। भोजनार्थमिहानीतादन्नाद्दाय सर्पिषा।
अभ्यक्तं सम्प्रपातं तु सर्वमेव विचक्षणः॥ अवदानं गृहीत्वाथ मेक्षणेन विपश्चि
तः॥ पितृस्थाना तु सर्वेषां पाणौ होममुशंति हि। होममंत्रे विशेषोत्र स्वधा स्वाहा दि
वर्जनं। अनयोः पदयोः स्थाने स्वाहाकारं प्रयोजयेत्। आम्यादिना तु मंत्रेण पूर्वं
होममुशंति हि। विग्रहेणानुकर्तव्यमिति शब्दविदां मतं। भुक्तवत्सु कृतं तेषु यथे
ष्टं भोजयेत्ततः। प्रशस्तमत्र देयं स्याद्भोजनादीनि निश्चितं। ज्ञात्वा तु श्रावयेत्तत्र ना-
सर्वा मधुमतीः शुचः॥ अन्नमित्तीय मृक्त्वा चाश्राविता यामृचित्वथ। बह्वाचार्यः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न०
१५
श्राद्धं श्रंथास्तु। पितरः जने। संपन्नमिति एषा ब्रूयुः संपन्नमित्यथाशिषम
न्वेमि वेश्याथ सर्वीनाचामयेद्बुधः। तोयपूर्णं तिदद्युर्दानस्माएव विपश्चित॥ मोक्षास
येदथ तेषामुच्छिष्टान्यादिनत्पयावाएतेषुत्र प्रकीर्यथपात्रं विवृणुयात्पित्रः॥ प
श्चासनमुपासीना सर्वान् उपयेत ततः॥ अभ्यर्च्य दक्षिणादाने। पितृपूर्वं विसर्जये
त् उकारेणाथ संधाय पोऽआर्थं श्रीशु च यतो। इत्युक्त्वा विसृजेत्सर्वं तेषां प्रत्युक्ति
ते सुधा प्रीयतामित्ययं श्लोको विश्वेदेवाः पुरस्सराः। वाचः कर्ता विधिज्ञेन विपर्या
सेन तावपि। एवमिहं तिष्ठ्वेयुः सर्वेभ्युदय कर्मसु। नांदीश्राद्धमिहाचार्याः गृह्य राम
स्मृति निबंधनं। अथापरेद्युः समाचारतो ब्राह्मणा मोऽन्मांतिकं कृत्वा स्नातोहितव १५

स्त्रः सितकुसुमानुलेपनः सितयज्ञोपवीतः सितातपत्रः सुहृद्भिरलंकृतः संबंधिभि
र्बांधवैश्चानुगम्यमानो यथाविभवमपदातिं सर्वधूयः हेमसाव पूज्ञातिभिर्मधुपर्के
णाभ्यर्चितो ब्राह्मणान् स्वस्त्ययनं वाचयित्वा आज्यासंस्कारांतं कर्म कुर्वंत्न पिदहि
णातः फलकामी भार्यामुपवेश्यांतरतः पतिरुपविशति। आस्त्रां तरदर्शनादत्र विरो
धाभावादयमपेवं गुणविशिष्ट आसनउपविश्य उपलेपनाद्याग्निप्रतिष्ठापनांतं
कृत्वाग्नेः पश्चिमे देशे दृषदं सपुत्रकं च निधायोत्तरपुरस्तादुदकुंभं च प्रतिष्ठापय
ति। केचित्पूर्वं पुत्राणि कृते प्रतिष्ठापनं भवतीति मन्यंते आज्यसंस्कारांतं कृत्वा परि
हितधौतनववासोयुग्लमाचां नामलंकृताम भिहितश्च स्त्रिवसनां कुमारीमग्निसमी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्र॰ पमानयंतीति। ततो वरोऽभ्युत्थाय प्राङ्मुखस्थितोदकपूर्वां कन्यां प्रतिगृह्य तस्मिन्नेवास
१६ नउपविशति। तां चाग्नेरुत्तरपश्चिमतो वरनीलावरस्य बहिः शपाद्य तस्मिन्नेवासने
दक्षिणतउपवेशयति। केचिदस्याऽन्तरंगत्वं वर्णयंति॥ ॥अथवा पूर्वमेवोदकपूर्वां क
न्यां प्रतिगृह्य तामात्मनः समीपे कृत्वा दक्षिणत उपवेश्योपलेपनादि प्रक्रमते। अथ पारि
धिपरिधानांतं कृत्वा गंधायुधैरर्चितामात्मानं चालंकृत्य तस्या दक्षिणेन पाणिना समन्वा
रब्ध आज्याधानादि करोति। अथास्मिन्काले समाचारतोऽयुग्मा ब्राह्मणा विवाहानुवादि
नो मन्त्रान्पठंति॥ ॥ततः प्रधानाहुतीर्जुहोति। अत्र प्रधानहवने चत्वारः पक्षा भवंति। अग्न राम
आयूंषि पवस इत्येवमादिभिरेकोवाहुतिभिरेके। आभ्यां समुच्चिताभ्यामेको नैके को १६

वनेति यास्मिन्नपि पक्षे नादेशाहुतयो भवंति। तत्र पूर्वमेव चतुर्षु पक्षेष्वेकं पक्षमं
गीकृत्य होमः कर्तव्यः। सर्वेषु समर्थमित्येषा व्यवस्था भवति विवाहे। प्रथमतृतीययोः
पक्षयोः प्रजापतेनत्वदितिपंचमी॥ ॥चौलकर्मोपनयनगोदानसमावर्तनविवा
हेषु उपनयनान्तिद्विषु चतुर्ष्वव्रतादेशेष्वनुप्रवचनीयहोमे चाज्यभागोपक्षेणापि
नस्मा। एतेष्वनुप्रवचनीयवर्जं परिस्तरणविकल्पोपिसर्तव्यः॥ अथैतेषामन्यत
मेनपक्षेण होमं कृत्वोत्थाय वध्वाः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठते। यदि सा लज्जालुः स्व
पूर्वमवनतमुखी स्यात्ततोऽस्मिन्काले यत्नेनोन्नतमुखी कर्तव्या। अथैवं भूतायाः
प्राङ्मुख्या आसीनायाः गृभ्णामि ते इत्यनेन मंत्रेण हस्तं गृह्णाति। मंत्रांतेन कर्मसीनिपा

ऊ० तोयथा भवति तथा संपादयितव्यं । हस्तग्रहणस्यायमपि विशेषः ॥ उत्तानेन पा
१२ णिनोत्तानं पाणिं सांगुष्ठं गृह्णीयात् । अर्वाचीनेन पाणिनोत्तानं पाणिं गृह्णीया
दिति शास्त्रान्तरवचनं । अथ हस्तं गृहीत्वा परिणीय होमं कुर्यात् । होमं कृत्वा परि
णयनं प्राबुर्येण कुर्वतो दृश्यं पतेत ततः पूर्वमेव होमो भवति । अथ वध्वांजलिप्रदा
ल्यसुवेणाज्यं गृहीतांजलावुपस्तृणाति । ततः शूर्पगतान् लाजान् भ्रातास्या भ्राताञ्जु
लौ स्वस्तिपुत्रास्तेनांजलिनोपहृत्योपहृत्य द्विरावपति । एवं सति दक्षिणांगका
रिता विछिन्नतइति वेद । उदङ्मुखः प्रत्यङ्मुखो वा वपेदत्र पुकं ज्ञात्वा कुर्याद्वा । राम
वरो जामदग्न्यश्चेत्त्रिरावपति । अत्र मध्यात्पूर्वार्द्धादिति देशनियमो नास्ति । अथ १२

वरः शूर्पगतान् लाजानभिघार्यांजलिगतांश्चाभिघार्य अर्यमणं नु देवमिति मंत्रं पठ
ति । ततः स्विष्टकृत्येव वधूः स्वमंजलिमविछिंदत्येव स्रुवेणाग्नौ जुहोति । अयं तु विशेषो व
रेण संपादयितव्यः ॥ अथाश्मानं बहिः कृत्वा प्रदक्षिणमुदकुंभसहितमग्निं परि
णयति । अमोहमस्मीत्येनं मंत्रं जपन्नेवं परिणीयेममश्मानमित्यनेन मंत्रेण व
धूं दृषदमारोहयति । सा प्राङ्मुखी उभाभ्यां पादाभ्यां मंत्रान्ते आरोहति । पुनरञ्ज
लावुपस्तीर्णत्येवमादि कृत्वा वरुणं नु देवमित्यनेन पूर्ववदेव कृत्वा परिणीया
श्मानमारोप्य पूषणं नु देवमित्यनेन पूर्ववदेव कृत्वा परिणीयाश्मानमारोपयति
अथ सा शूर्पं गृहीत्वा तस्य कोणेन शिष्टांल्लाजानभ्यात्ममग्नौ प्रक्षिपति । वरः प्रजाप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज्यो० तयेष्वाहेत्येवंमंत्रमनुस्मरेत्।अथशिखावंधनपक्षेप्रत्नमुंचामीतिद्वाभ्यांवद्धे
१८ शिखेविमुंचति॰अथोत्तरतआरभ्यअपराजितायांदिशितासप्तपदानिवध्या
माणौमंत्रैरभ्युक्रामयेत्।इषएकपदीभवेत्यनेनदक्षिणंपादंपूर्वमभ्युक्रामय
ति।सव्यंपश्चादनुगच्छति।एवमेवोत्तरैर्मंत्रैर्भवंतिसर्वत्रानुषज्यते।पदान्युक्रा
मणांकारयित्वातत्रस्थएवोदकुंभस्थमुदकमादायात्मनस्तस्याश्चशिरसीसमेनि
धायतेनोदकेनावसिंचस्नातत:पूर्ववदासनउपविश्यस्विष्टकृदादिहोमशेषं
समापयति।वध्वाहोमादारभ्याध्रुवादिदर्शनाद्वाग्यमनंभवति।यस्मिन्कालेध्रुवा राम
दयोदृश्यंतेतस्मिन्कालेशान्त्याजीवपत्नीप्रजांविंदयेतिवाग्विसर्गंकुर्यात्।अथो १८

मयो:त्रिरात्रलवणावर्जितंभोजनंभवति।अथ:शयनेब्रह्मचर्यंचाअस्यावधिरुत्त
रत्रवक्ष्यते॥ ॥यस्मिन्नेवकालेग्रामांतरंदेशांतरंवागम्यतेततःप्रयाणउपप
द्यमानइत्येवमादिभवति।तत्रांतरेवासोब्रह्मणाजीवपत्न्याजीवत्प्रजाया
आगारेस्थातव्य।येकेनाग्रामःप्राप्यतेतत्रैववसतीवाअर्थादिदंप्रतिश्रवणंनभ
वति।प्रयाणउपपद्यमानइत्येवमादिवार्थाद्यान्तरेवभवति।इतरत्रार्थलुप्तं
॥ ॥तत्रयानमारोहयेद्गम्यतेतदापूर्वावेत्तानयुक्तिनसायानमारोहय
तिकर्षं।शिविकाद्यारोहणे।एवंमंत्रोनदीभवति।यत्रनदीनौमतीभवतितत्राश्म
न्वतीत्यनेनार्द्धर्चेनतामारोहयति।उत्तरेणार्द्धर्चेनतामुत्तारयति।अयामप्स्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज० पणा सकृदेव पणारोहणं मंत्रो भवति। नद्यां पुनर्नावावतार्य्यं अथ मनयर्वा अन्य

१९ स्यामपि एवं वदारोहणावतरणो भवतः। सा बंधुवियोगाद्यदि रोदिति ततो जीवं रु

दंतीति जपति। गृहान्निर्गमनकाले वधूवरयो रथतो विवाहाग्निमनुपशांतं

नयंति। कल्याणे देशः प्रशस्तो वृक्षः शोभनश्चतुष्पथो यत्र संभवति तत्र दे

शादिषु गांधर्वी अप्सरसो निर्धन संवनो वधूं वरं येवाधंतेत स्त्रभिराकरणार्थं मा विद

न्परिपंथिन इति जपति। वासे वासे इति वचनाद्रथस्थ यामेऽपद्रवाः संभवंति

यत्र प्रथमं वासं स्तत्र नियममुक्तः। वधूवरं दृष्ट्वा ग्रामगताः सुमंगलीरित्येनं राम

नेक्षेत। एवमेव ग्रामप्रपणाद्वासे वासे ईक्षणो भवति। पथिकेन भवति। अथ १९

हा प्रियमिति वधूं गृहं प्रवेशयेत्। अपवरकादावपि गृहशब्दो वर्त्तते॥ ॥अथो

पलेपनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतं कृत्वा अग्नेः पश्चाद्दानडुहं चर्मास्तृणाति। तस्याग्नी

वा प्राग्भवति। उपरिष्टाल्लोमानि भवति। आज्यसंस्कारांतं कृत्वा ततस्तस्मि

ञ्चर्मणि वधूमुपवेश्योपरिक्षीरा रिषाश्च अग्निमलंकृत्य तया समन्वारब्धं इध्माभ्या

धानादि कुर्यात्। ततः आनः प्रजामिति चतसृभिर्ऋग्भिर्गं तेस्वाहाकारं पठन् जु

होति। अथ दधि प्राश्नाति समंजंत्विति नया सूयं प्राशपावशिष्टं तस्यै प्राशनार्थं प्र

तिपद्यत इति। द्विवचनं संयुक्तत्वान्मंत्रः सकृदेव भवति। अथ वा आज्यशेषेणान

क्ति हृदये। पूर्वमात्मनो हृदयमभ्यज्य तस्या हृदयं अभ्यनक्ति। ततः स्विष्टकृदादि

डा० होमशेषंसमापयतिअथपूर्वोक्तंव्रतमस्मात्कर्मणस्त्रिरात्रंद्वादशरात्रंसंवत्सरंवा
२० भवति॥ ॥ततःप्रशस्तेहनिरात्रौध्रुवस्त्रिवावर्नकृत्वाकल्याणेमुहूर्तेविवाहकाले
यत्तयापरिहितंवस्त्रंतद्देवास्मिन्कालेपरिधायसंप्रपृष्टोयथापूर्वमनभिरतपुरु
षसंयोगायाःतत्कालाव्रीडामभवतितथापूर्वमेवमूढमिविशिष्टेःसंस्पर्शनसंभा
षणाताम्बूलदानादिभिस्तत्कालयोग्यैस्सम्यासाध्वसमवछिंद्यात्॥ ॥अथापरेद्युर
नग्नरात्रौपरिहितंयद्वस्त्रंतसूर्य्याविदेदेत्ब्राह्मणायभोजयतितस्यैःस्वस्तिवाचन
वाचयीतापूर्वोक्तेनैवक्रमेणप्रस्त्रीतिब्रूयुः।केचित्तुवधूवस्त्रदानमुपगमनात्पू राम
र्वमेवकुर्वन्ति॥ ॥इतिविवाहप्रयोगः॥ ॥अथयस्मिन्नहनिविवाहःकृतः। २०

तस्याह्नःऽर्धसायंतदारभ्यविवाहाग्नेःपरिचरणंकुर्यात्।यदिप्रादुष्करणवेलायाऊ
र्ध्वमासावग्निरुत्पन्नाप्रथमस्तत्पदेयुःसायमारभ्यतेतस्यानुपरिचरणस्यपूर्वंमुख्यः
कर्त्ताआत्मासंभवेपत्न्यादयोभवंति।अथोपयमनमग्निमनछमनुपहतंकृतंसंस्का
रदेशेनिधायान्वाधानपरिसमूहनपरिस्तरणपर्युक्षणानिकृत्वाऽग्निमलंकृत्य
णाःप्रभृतीमांपंचानांद्रव्याणांमन्यतमेनयथाविहितंहोमंकरोति।तत्रौदनंहस्तेन
जुहोति।अन्यानिस्रुवेण।तेषांद्रव्याणांमसंभवेव्रीह्यादीनामन्यतमेनतथामासव
र्जितानांदशानामन्यतमेनजुहोति।मत्रवान्निहोत्रस्यसाध्यात्वदशद्रव्याण्यभिहिता
निपयोदधियवागूस्त्वसर्पिरोदनंतंडुलाःसोमोमांसंतथातैलमापश्चेतान्यकामतइति।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्रा०
११ पुनरपि परिसमूहनपर्युक्षणे करोत्येवमेव प्रातस्तनेनैव द्रव्येण॥ ॥यथाविहितमिति
मध्याख्या व्याख्यायते। शुचिरपि कर्मणा वसनं कृत्वा प्राङ्मुख उपविष्टः प्राणायामं कृत्वा
कृतसंकल्पश्चाग्न्याधाना घृतं कारयित्वा दक्षिणं जान्वनिपात्य दक्षिणं निधा-
य प्रादेशिकां पालाशीं खादिरीं वा तयोरलाभे ऽन्यां वा स्वाहाकारेण प्रागग्रामुद
गग्रां वा निधाय प्रदीप्ते घृतमग्नौ श्रद्दधान आहुतिमादधन्यात् इति प्रतिसाम-
न्त्रमग्नये स्वाहेति पूर्वामाहुतिमाजुहोति। द्वितीयां भूयसीमसंसृष्टां प्रजापतय इति म-
नसाध्यात्वा स्वाहाकारेणोत्तरतो जुहोति पुनः प्रादेशिकां दत्त्वा परिसमूहनपर्युक्ष- राम
णे करोति। नित्यहोमपरिसमाप्तौ नित्यागमभावात् पुनः पुनरुपयुज्यं तदिति स ११

म्भारकाशे स्थापयेत् प्रातः एवमाहुतिं सूर्याय स्वाहेति जुहोत्यनुपश्यमानं स्व-
स्ति स्रुवेणैके विदेकल्पिकं मन्यन्ते इति व्याख्यानं। अथ याज्ञिकाष्टादीनां असंभवे
नासावग्निर्विनष्टो भवति। ततो भस्म अपनीय आयतनं गोमयेनोपलिप्योल्लिख्याभ्यु-
क्ष्य तत्राग्निं प्रतिष्ठाप्य यस्मिन्काले निर्विनष्टस्तत्कालादारभ्यापरस्माद्धोमकालात्पर्यन्तमु-
पवासं दीक्षितायथापूर्वं जुहोति। यद्यनाप्याद्याश्चादिभिः कारणैरुपवासो न क्रिय-
ते ततः समूह्याग्निं कृत्वा परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्याग्नेरुत्तरतः कांश्चिद्दर्भानास्तीर्य तेषु
प्रोक्षणीपात्रं स्रुवं च प्रथममासाद्य आज्यस्थालीं संमार्गतृणं चासादयति। ततः पवित्रे गृहीत्वा
तयोर्मध्यतो ग्रंथिं करोति अथ प्रोक्षणीपात्रमादाय तस्मिन्पूर्ववदेव अप उत्पूय स्रुवाज्यस्था-

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज० ल्पावुन्नानेकृत्वाताभिरद्भिःप्रोक्ष्याज्यस्थाल्यांपूर्ववद्देवान्यमासिच्याभिश्रयणांकृत्वा
२२ भिघारितनादिकरोति।ततउद्धास्यतूष्णीमेवपुनराज्यंत्रिरुत्पूयविस्रस्यापवित्रेअद्भिः
प्रोक्ष्याग्नावनुप्रहृत्यतूष्णीमेवसकृद्देवसमंतात्परिषिच्यालंकृत्यास्रुवेणाज्यंगृहीत्वा
याश्चाग्नेरित्यनयैकामाहुतिंकृत्वायथापूर्वमौपासनहोमंकरोति॥ ॥अथवाप्येद्य
दर्शनेनास्मच्छास्त्रोक्तेनविधिनाग्न्युपसंस्कारंकृत्वायाश्चाग्नइत्यनयैकामाहुतिंकृत्वा
यथापूर्वंजुहोति।अथद्वादशरात्रेविनष्टेयदिभवेत्ततस्तत्पुनःमुपपातकप्रायश्चि
त्तंकृत्वायथाल्लाभमाधानद्रव्याणिनिधायतेनैवमार्गेणाग्निपरिग्रहंकुर्यात्।यद्य राम
संभवात्स्वकालेनहूयतेतदाग्नयःश्रीखोक्तवद्देवान्यंस्कृत्यमनोज्योतिरित्यनयैका २२

माहुतिंकृत्वातिक्रांतहोमंकरोति।अत्यंतायदिआसायमाहुतिकालात्प्रातरा
हुतिकालोनात्येतीतिवदंतिहोमातिक्रमेलेस्मच्छास्त्रविहितसंस्कारसंस्कृतेना
ग्न्येनवन्तर्गृहीतंगृहीत्वामनश्चतींकृत्वातिक्रांतहोमान्करोति।प्रतिहोममन्वाधानेप
रिसमूहनाद्यावर्तनेस्थालीपाकातिक्रमेउभयत्राग्नेयप्रायश्चित्तेनिर्वापंकृत्वाअति
क्रांतंवस्थालीपाकंकरोति॥ ॥द्विविधाहिप्रायश्चित्तानांगतिरुपसमाधानंदोषनि
र्हरणंचेति।तत्रोपसमाधानिमित्यत्रेष्वतिक्रांतस्यापिहोमोभवति॥ ॥अथवैश्वदे
वंवक्ष्यते॥ ॥कर्मांगमात्मनंकृत्वाऔपासनेजुहोतव्यंशालाग्नौवाविजानता॥
विकल्पःस्वेच्छयोकार्योनान्योवात्रव्यवस्थितिः॥अन्नस्यपाकमनश्चवसंस्कारार्थमिहे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज॰ ध्रुतो वर्जयित्वा विशेषांश्च सिद्धेन हविषा भृशं। वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रातरारंभणं भ
२३ वेत्। स्नातकेनापि कर्त्तव्यं पृथक्पाको गृहे यदि। नामधेयैस्तु होतव्या अग्निहोत्रस्य दे
वताः। आगमाद्युत्तराभिश्च सर्वं वा दक्षिणा जयेत्। प्रजापतेरिह ध्यानं विधिमेदान्नमा
नसं। वाश्चैव वचनं तस्माद्व्याहृतिरिह ध्याहिकाः॥ समंतात्पूर्णं कृत्वा ततः पर्युक्षणं भ
वेत्। त्रिस्त्रिः कृत्वा तथैकैकमादावंते च कर्मणः। अथ विभिन्न्यकृत्वा ततः हविर्वह्नौ
प्रोक्ष्याद्वासनं भवेत्। गंधपुष्पवदत्वाथ बर्हिर्तत्श्च धर्मवित्। पाणिनात्तु होत
व्यं हृदि सव्यं निधाय च। सूर्यादिभ्यो दशभ्यश्च जुहुयात्पूरितरित्यथ। अग्न्यादि राम
भ्यो दशभ्यश्च सायं होमो विधीयते। व्याहृतीभिश्च होतव्यमेवकारात्तु निश्चितं २३

कीर्तितो देवयज्ञोयं भूतयज्ञाश्च वर्तते। भूतयज्ञेपि मंत्राणां स्वाहाकार इहेष्यते। प
रिषेकं ततः कृत्वा पवमाणं तु वै भुवि। अथ पंचदशभ्योत्र सूर्यादिभ्यो यथाक्रमं।
प्राक्संस्थं भूतयज्ञेस्मिन् वास्तेतेभ्यो बलिं हरेत्। उत्क्रांतरालेपाच्यां दिशीन्द्रा
दिवरम्भ्य तु। बलिं हरेत् अंतरालस्य दक्षिणास्यां यमस्य तु। असनरस्य बलिं हृत्वा वारुण
स्य तु पश्चिमे। दिशंतरालस्य तथा असनरस्य बलिं हरेत्। उदग्देशे तु सोमस्य सनर
स्य बलिं हरेत्। ब्रह्मादिभ्यश्च तुर्भ्यश्च मध्यदेशे विनिक्षिपेत्। रक्षोभ्य ऊर्ध्वं तरा
लासोमाग्ने नरतो हरेत्। परिषेकं ततः कृत्वा पितृयज्ञो भवेदथ। प्राचीनावीतिं
नाकार्यं प्रपसव्येनेन दक्षिणा। तीर्थेन पितृकेणाथ निनयेद्वोषमित्यथ। परिषेकं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

उ०

२४ ततः कृत्वा वैश्वदेवं समापयेत् । तदेव यज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञ इति त्रीणि कर्माणि
परस्परसंबंधीनि वृत्तयज्ञस्यैषा माद्यावंतेव भवन्ति । देवयज्ञादीनामन्नसंस्का
रत्वात् । भोक्तुरपाणात् तस्मादन्नभोजनप्रतिषेधे स्मरणाच्च कृते विवाहस्योभ
योः कर्मणोरेकस्मिन्नहनि प्रक्रम्यमाणत्वात् वैश्वदेवो स्मिन्नवयापुक्तः ॥ अ
थ गर्भाधानादयः पुरुषसंस्कारा उच्यंते । तत्र गर्भाधानपुंसवनादयो गौतमा
दिभिर्धर्मशास्त्राणां प्रणेतृभिरुद्देशेन विधीयंते । तदेवेहापि भगवता चार्या
श्वलायनेनसेतिकर्तव्यता कीः समंत्रका आम्नायंते । कस्यां चिदुपनिषदि गर्भ राम
लंभनं पुंसवनमनवलोभनं चेति त्रीणि कर्माणि अऽस्नातानि तानि तथा क २४

रोति । यस्यां तूपनिषद्येतान्याम्नातानि तामुपनिषदमधीतवतोपज्ञातार्थस्योत्तं
रं कर्म वक्ष्यते । तत्र यद्विनाधीया तृतीये गर्भमास इत्येवं वदता चार्येण केवलोपगमन
नैव गर्भलंभनं प्रतिपादितमिति वर्द्धितो अन्येनु संस्कारांतः पातिनो गर्भलंभनस्यत
सिद्धये सनुमत्या गमनवेलायां गंधपुष्पधूपदीपादिभिरलंकृते गेहे स्नातामलंकृतां
स्वयमप्यलंकृतः शयनमारोप्याश्वगंधामूलं पेषयित्वाश्रुदक्षवर्त्तीतः स्त्रितां तु दीर्घैत्य
न यादक्षिणस्यां नासिकायां निषीञ्चेत् स्यात् समासिवंति । एवं कृत्वोपगमने कृते ग
र्भलंभनं कृतं भवतीति तृतीये गर्भमासे इत्यत्र ज्यौत्स्नारणात्तृतीयः गर्भसहितो मा
सो गर्भमासः यस्मिन्नहनि सा अनुमती संजाता तदहरारभ्य त्रिंशद्रात्रादर्वाग् को मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज० सद्इतिपरिगृह्यते। स्त्रीणामत्यंतंप्रसिद्धोमासस्तत्र गृहीतगर्भायाद्वौमासावतीत्यतृ
२५ तीयेमासितिष्येणाश्रानैश्वरादिदोषमनवेक्ष्यपुंसवनंनामकर्मकर्तव्यं।एतावताका
लेनपूर्वमागृहीतगर्भायाःकस्याश्चिद्गर्भोभिद्यतिर्नज्ञायतेतस्याश्चतृतीयेमासिभ
वंति।विज्ञातेगर्भेतिष्येणपुंसवनंतृतीयेमासिअन्यत्रगृह्येरितिपरेषांवचनम।
स्ति।गृहिरितिप्रथमगर्भाश्चतेगर्भस्यवसर्वांगानिष्पत्तिः।एवंतेमासिभवति।इ
तिकर्तव्यतावक्ष्यते।।तत्रपूर्वमेवमंडलागारःकर्तव्यः।।तस्मिन्नगारएतत्कर्मकुर्या
त्।तस्याःपूर्वस्मिन्नहनिक्षारलवणवर्जितंभोजनंदेयमाशास्त्राविरोधेनसर्वकुर्व राम
ति।अभ्युदयश्राद्धंचभवति।दधिमाषयवानांचपरिग्रहणंकरोति।अपरेद्युर्नक्षत्रे २५

कैरणीयांदूर्वांमानीयतामपिस्नातांपरिहितधौतवस्त्रांकृतमंगलहस्तिवाचनांमंड
लागारेसंनिधाप्यसदुपलेपनादिप्रणीतापात्रनिधानांतंकृत्वाप्रजापतयेनिर्वाप
प्रोक्षणंकरोति।।ततइध्माभ्याधानकालेतामंतर्वत्नीमग्निमात्मानंचांतरेणगम
पित्वाग्निमनोदक्षिणाउपवेश्यध्माभ्याधानाद्याज्यभागांतंकरोति।।ततस्तस्या
हस्तंप्रक्षाल्यप्रसृतीकृतपाणौदधिप्रसृतंकरोति।तस्मिन्दधिनिप्रसृतेषरूपेणैकंय
वंपनिधायतस्यांडाकारेणद्वौमाषौनिदधाति।एवमेवशास्त्रांतरेदृष्टत्वात्।माषौ
वृषवेवपुल्लिंगलेनकारोतीति।अथकिंपिबसीतित्रिःपृच्छति।तनैवंपृष्टापुं
सवनंपुंसवनमितित्रिःप्रतिवचनंदत्वामाषयवसहितंदधिप्रसृतेनैवप्राश्य०पु

उ० नरष्येवं द्विःप्राशयेत। शाखांतरे सिद्धं प्रतिप्राशनमावमनं भवति। अथ तां हर्वी
१६ नस्थः करोति समर्थो कृत्वा तस्या रसेन पूर्ववदुपविष्टायाः दक्षिणे नासापुटे स्तु
यं वतस्याः एकस्मिन्नेव पुत्रं स्त्रीमेव विंदति। यथा रस उदरं प्रविशति तथाविं
वति। अथवा स्नाते गर्भायोनिमेव अभिमृशेत्। प्रथमो देवतानामित्यादिभ्यां स्रक्
भ्यां मंत्रलिंगादयं पहुः। श्रेयान्। केचिदत्र नस्यः करणकाल एव मंडलागारउ
पदेशानमिच्छंति। अथ तां [illegible] वेश्य वदानधर्मेण प्रजापतये स्वाहेत्ये
कामाहुतिं जुहोति। ततो यत्ते सुशीम इत्यनेन तस्या हृदयमालभ्याप उपस्पृ राम
श्य स्विष्टकृदादि होमशेषं समापयति। अस्य तु कर्मणः स्वयं मुख्यः कर्त्ता तस्यासं १६

भवे स्याः कश्चित्यति स्नानीयां करोति। इदं कर्म प्रतिगर्भमावर्त्तते। चतुर्थे गर्भमा
सेसीमंतोन्नयनं नाम कर्म कुर्यात्। ग्रांतदर्शनादिहापि यन्नतः। षष्ठाष्टम
योर्वा मासयोः। तत्र चतुर्थेमा स्य तु कालत्वाणान त्रासंभवे षष्ठाष्टमो भ
वतः। एतेषां मन्यतमे मासे पूर्वपक्षे यानि पुन्नामनक्षत्राणि तेष्विदं कर्म कुर्यात्।
अथ कानि पुन्नामनक्षत्राणि पुन्नामश्रवणस्तिष्यो हस्तश्चैव पुनर्वसुः। अभि
जिन्मूलं पूषा चैव अनुराधा तथाश्वयुक्। इत्येतानि। एतेषु नक्षत्रेषु कालविभ्रि
स्या। प्राशस्त्यमिन्युक्तं यन्नक्षत्रं तस्य मध्यमास्तु तेवं इमसिकर्म कुर्यात्। तत्रादावे
तेवपंचशापंचदशनादिका अग्राह्याः। अपनीयमध्यमास्त्रिंशन्नाडिका ग्राह्याः।

सी० तथा। अत्रापि शोभने मुहूर्त्ते कर्त्तव्यं॥ अस्याः संस्कारद्वारेण प्रजायाः संस्कृतत्वा
२१ त। मृतप वेदं कर्म सकृदेव भवति। अत्र विशेषो वशल्लाद्धितितरुणानि पला
शानीत्युक्तं शाखान्तरे एतस्मिन्नेव कर्मण्युदुम्बरप्रभृतेरित्युक्तं। इहाप्यविशेषा
दुहत्यनेन न्यायेन तरुणानामुदुम्बरपलाशानां युग्मानां सवकं। त्रीणि कुशतरु
णानि त्रिः श्वेता शललली द्वे वीणा अन्ते दुम्बर्मवानीय पूर्वेद्युरभ्युदयिकं श्राद्धं व
कारोति। उत्तरत्र ब्राह्मणेष्व वृद्धा जीवपत्न्यो जीवप्रजायद्युपदिशेयुरिति वच
नेतत्पूर्वकं कर्त्तव्यं यत्किंचिदस्त्रिवेत्तदपि कृत्वा अस्य संस्कारान्तं कर्म करोति। ततो गृ राम
हप्रवेशनप्रकरणोक्तेन विधानेनाग्निमास्तीर्य तस्मिन्नग्नौ स्नातां कृतमंगलां स्वस्ति २१

वाचनामलंकृतामात्मनो दक्षिणत उपवेश्य तया समन्वारब्ध आधारावाज्य
भागांतं कृत्वा धाता ददा लितिद्वे राकामहमितिद्वे उक्ताः स्वाहेत्यत्र कर्म कुर्यात्। ल
क्षणस्य विद्यमानत्वात्। नेजमेषेति तिस्रः। प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येका एताभिर्गिरा
स्यां कुर्वीत लाडायानस्या। एकतस्मिन्नन्नपूर्वाभिमुखः कर्म करोति उदुम्बरसबका
शललीकुशतरुणकानि त्रैकीकृत्यानेन संघातेन तस्याः प्राणासमललाटकेश
योः संधिमारभ्या मूर्द्धदेशादूर्ध्वं व प्लुरोमित्यनेन मंत्रेण केशान्पृथक्करोति सर्व
थूहनेषु मंत्रस्यावृत्तिर्भवति। अथ ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ गायनार्थं संशास्ति सोमं
राजानमित्यनेन प्रैषेण। तौ च वीणां वादयमानौ सोमो मो नो राजाव तु मानुषीः प्रजाइ

ना० त्येतामृचंयथालङ्गाणगायमः।।निविष्टवक्त्रासावित्यत्रासावित्यस्यपदस्थानेयस्यान
२८ क्षत्रीरेदंपतीवसतस्तस्यानामसंबुध्यानिर्द्दिशति।अथनिविष्टवक्त्रांगोतिनिविष्ट
वक्त्राकावेरीत्येवमादिप्रेषवचनानंतरंस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयन्त्रिजीवप
तिकाभिर्वृद्धाभिर्ब्राह्मणीभिर्यद्यदुपदिष्टंतदपिकरोति।अत्रापिसूत्रमेवकर्त्तृशब्दं
वदध्यात्।। ।।अथकुमारेजातेजातकर्मकुर्यात्।।अस्यकर्मणोभवनंकालावधिरु
च्यतेपुरान्यैरालंभादिति।तथाशास्त्रांतरेकालावधिःकथ्यते।प्राङ्नाभिवर्द्धनात्पुंसोजा
तेकर्मविधीयते।कुमारेजातेजातकर्मप्राक्स्तनपानादिभ्य।अत्रप्रसवकालयोग्यमा राम
त्रप्रयोगज्ञाःकेवलादिस्त्रियोमुख्यत्वाभ्यासांपुत्रजन्माभिवृद्धिकुतूहलानांसंस्पर्श २८

स्यागिदंकर्मकर्तव्यमित्यर्थः।अस्यकर्मणइतिकर्त्तव्यातोच्यते।प्रासवगृहस्यसंमार्ज
नोपलेपनादिभिःशुद्धिंकृत्वाकुमारस्यचमलप्रक्षालने कृतेस्वयंचस्नातःशुद्धःसन्
प्रसवगृहंगत्वाप्राङ्मुखोहिरण्येनिकर्षणासमर्थाभ्यांपाणिभ्यांमधुसर्पिषीदत्स्यतःसु
समेत्रामिश्रयाहिरण्येनबद्धेनवचयिष्यथास्त्रीणिद्रव्याणिअन्योन्यमेकपात्रंकृत्वातथा
वचयिष्यतेनैवहिरण्येनप्रतेददामीतिमंत्रेणसर्पिरादीनित्रीणिद्रव्याणिमातुरुपस्थ
प्राङ्मुखंकुमारंप्राशयेत्।अथतद्धिरण्यंमुखेदत्वाविणिकर्णौजिहितंवामेकर्णेनिधा
यात्मनोमुखंचतस्यमुखसमीपेनिधायमेधांतइतिमंत्रेणसकृज्जपति।अश्माभव
त्यादिभिर्मंत्रैःकुमारस्यांसौमंत्रांतेसकृदेवसंस्पृशति।अंसइतिस्तनबाहुंतर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

व्रा०
२९

प्रदेशात्स्तनबाह्वंतरगतः प्रदेशोऽसद्भिरिष्टतत्ववचनात् । आपरे सकृदेव मंत्रमुक्त्वा
पर्यायेणाभिमृशंति अन्ये आभवेत्यनेन दक्षिणमभिमृश्योत्तरमन्यां सव्यमभि
मृशंति । येत्र होममिच्छंति तेऽनादेशाहुतीकृत्वा स्विष्टकृतः प्रागिदं कर्म कुर्वंति
। ततः । स्विष्टकृदादि होमशेषं समापयंति । पितुरन्योपि कश्चित्करोतिचेत् । स ज्ञात
स्विष्टकृदादि समापयतीति पद्धतिः । इदं कर्मामंत्रकं कुमार्या अपि भवति ॥ ॥ आ
वृतैव कुमार्या इति वचनात् । तथा च मनुः ॥ अमंत्रका हि कार्येयं स्त्रीणां विधिरशे
षतः इति सामान्यस्मृत्या विशेषस्मृत्या विधानया विहितत्वात् । स्त्रिया प्रथनलसैर्वं राम
लाज्जातकर्म कर्तव्यं यावद्दशरात्रं तावत्प्रसवगृहस्य प्रयत्नेन रक्षां कुर्वंति ॥ ॥ अ ॥ २९

थ नामकर्म वक्ष्यते ॥ अस्य कर्मणोऽस्मिन्शास्त्रे कालो नोपदिष्टोऽतः स्मृत्यंतरा
दन्वेशितव्यः कालः ॥ नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत् । पुण्ये तिथौ मुहू
र्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते इत्येवमादौ दिवैव तत्र । तत्र यथोक्ते काले मुहूर्ते विंतकैः
प्रशंसितायां होरायामिदं नामास्मै कुमाराय विदधे यमिति ब्राह्मणैः सह संप्र
धारितं घोषवदाद्यंतरंतस्थमित्येवमादि लक्षणायुक्तमथवा देशकुललक्षण
मपि वा पूर्वपुरुषादीनाममुष्मात्करमण्यस्मै कुमाराय नाम ददातीति तच्छास्त्र
शब्दाच्चाद्य कुमारस्य नाम चतुर्थ्या विभक्त्या निर्दिशेत् । अस्मै देवदत्ताय स्वस्ति भ
वंतो ब्रुवंत्विति । केचित्सहोमकमिदं कर्मेच्छंति । तत्रानादेशाहुतीकृत्वा नामदा

उ० नानंतरं स्विष्टकृदादि समापयति। अथ येन नाम्नोपनयने ऽभिवादनं करोति
३० तदपि नामास्मिन्नेवाहनि विदधाति। इदं च नामोपनयनात् प्राक् मातापितरावे
व विजानीयातां। स्त्रियाश्चाप्येवमनंतरोक्तनामवर्जितं सहोमकं नामकर्म भवति
। यज्ञाद्या इत्येवमादि। अथ प्रवासादेत्य गृहस्य द्वारे स्थित्वा गृहमवेक्षेत गृहा मा
बिभीतोपवेत्यनेन तान्। प्रविशेत्। गृहानहं सुमनस इत्यनेन प्रविश्य गृहे स्थि
त्वा ग्राममिति मंत्रं सकृदुक्त्वा त्रिरुच्चैरुच्यमानाः प्रपद्येत। ततः पुत्राणां ज्ये
ष्ठानुपूर्व्येण शिरः सर्वतो गृहीत्वा मूर्द्धनि त्रिरवघ्राय प्रजापतेष्ट्वा अंगादंगादिति राम
मंत्रं॥ अथ निष्क्रमणं नामात्रानुक्रममपि सामान्यस्मृतिप्रोक्ते सुकाले कुर्यात् ३०

कः पुनस्तस्य कालः। चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्। इत्थं गार्ग्यदर्श
नेन षष्ठे वा मासि कुर्यात्। अत्र पूर्वपक्षे पुण्ये नक्षत्रे स्नातमलंकृतं कृतमंगलस्व
स्तिवाचनं गृहीत्वा गृहान्निष्क्रम्य देवतायतनं गत्वा देवतामभ्यर्च्य शिशोः स्वस्ति
वाचयित्वा प्रदक्षिणीकृत्य स्वगृहानानयति। ततोऽस्य मातृपक्षमातुलादिगृहं ग
त्वा तेषां वाशीर्वचनादिभिरभिनंदितो दीर्घायुर्भवति॥ अथ षष्ठेऽन्नप्राशनं भ
वति॥ अस्मिन्मासेऽन्नपटलविधिः। षष्ठे मासे ह्यन्नं संस्कृत्य प्रथमं ब्राह्मणाना
राध्य तेषु शोभनमभिहितवत्सु स्नातमलंकृतं सुखोपविष्टमासने प्राङ्मुखमुपवेश्य
दधिघृतमधुमिश्रमन्नमकामसंयुक्तमन्नपत इत्यनेन मंत्रेण प्राशयेत्। ततः पं

छा० वकृत्वास्त्रीप्राशयेत्।अन्नतोनिरयोक्तःकामसंप्रकयो।प्राशनेमंत्रऔदने
३१ समुद्धीयते।घृतौदनोमंत्रएव।होमपक्षेस्विष्टकृतप्रागिदंकर्मकुर्यात्।यद्वेष्टमंग
लंकुलइत्यनेनश्रुतिवचनेनशंखमयैराभरणैः।कुमारमलंकरोतिइत्येव
माघापि।स्त्रियाअप्येवमेवामंत्रकमन्नप्राशनंभवति॥ ॥अथतृतीयेसंवत्सरेचौ
लकर्मकुर्यात्॥कुलधर्मेपरिशिष्टेवाकालेकेशांश्चिदुपनयनेनसहचूडाकर्मस्म
र्यते।पूर्वेद्युराभ्युदयिकश्राद्धंकृत्वापरेद्युःशोभनेमुहूर्तेउपलेपनाद्यग्निप्रतिष्ठा
पर्यन्तंकृत्वाग्नेरुत्तरतश्चतस्रःशरावाणियथाक्रमंव्रीहियवमाषतिलैःपूरिताःशम
निप्रागपवर्गाणिनिदध्यात्।आज्यसंस्कारान्तेवा।यवानामसंभवेतत्सदृशैः।वी ३१

आलकुर्द्दक्षिणतःकुमारस्यमातामातमलंकृतंब्राह्मणैरभिहिताशीर्वादंतनयंस्व
नांकेनधारयंत्यास्तस्याएवाग्रतोग्नेःपश्चादनभिस्पृष्टमानडुहंगोमयंनवेशरा
वेप्रागुत्तरतोनिदध्यात्।शमीपर्णानिचास्मिन्शरावेकृत्वातद्वैवनिधीयेरन्।कुमार
स्यपितामातुर्दक्षिणतःएकविंशतिकुशपिंजूलानिगृहीत्वास्वब्रह्मणाधार्यमाणेष्व
सव्योक्तेनक्रमेणोपविश्यधारयेत्।पितुरसंभवेन्यस्मिन्वाकर्तरिब्रह्मधारणपक्ष
एवाश्रयणीयः।अस्मिन्नेवकालेगुरस्यपरिग्रहःकर्तव्यः।तत्रमयंगुरमित्युपदेशः।
अथैवंकृत्वापरिसिपरिधानान्तंकृत्वाप्रधानान्कर्तव्यंतंकरोति।अथमहानसदेशादुष्ण
मुदकमानीयकस्मिंश्चिच्छरावेकृत्वान्यस्मिन्शरावेशीतमुदकंगृह्णाति।ततःकुमा

गृ०

३२ रस्यपश्चादवस्थायउष्णेनवायउदन्यनेनमंत्रेण।।अन्यस्मिंश्छरावेयुगपद्भ्यांपाणिभ्यां
निषिंचति।अथतासामपामेकदेशंगृहीत्वानवनीतंदधिद्रप्संवाद्वागृह्णाति।दधिद्र
प्सोदधिरसद्रुत्युच्यते।ततःस्वाभिरद्भिःआदितिःकेशान्वपत्वित्यनेनकुमारस्यवा
मतःकर्णप्रदेशादारभ्यप्रदक्षिणंशिरस्त्रिरभ्युनत्ति।त्रिरपिमंत्रस्यावृत्तिर्भवति।
ततःकुमारस्यदक्षिणेकेशपक्षेत्रीणित्रीणिकुशपिंजूलानितस्याभ्यामाग्राणि
अग्रैर्हृदयदेशमालिखन्निवनिदधाति।ओषधेत्रायस्वैनमित्यनेनमंत्रेण।सर्व
त्रपरिभाषास्मर्तव्या।ततःक्षुरंगृहीत्वास्वधितेमैनंहिंसीरित्यनेनमंक्षुरेणावधीराम
उपेत्य।येनावपदित्यनेनमंत्रेणछिनत्ति।ततःछित्वाकेशान्कुशांस्तरुणका। ३२

निछिन्नानित्येकीकृत्यप्रागग्रान्कृत्वाशमीपर्णैःसहकुमारस्यमात्रेप्रयच्छति
।सातुपुरतःस्थितेगोमयेतान्केशाग्रानग्रांतुदगग्रान्वानिदधाति।पुनरपिदक्षिणे
केशपक्षेद्वितीयादिकृत्वायेनधातेत्यनेनमंत्रेण।तस्मिन्नेवप्रदेशेछित्वापूर्ववदेव
मात्रेप्रयच्छति।सापिपूर्ववदेवनिदधाति।ततोयेनभूयश्चेतितृतीयंपूर्ववच्छिन
त्तिपुनरपिसर्वैर्मंत्रैश्चतुर्थछेदपिखोत्तरेकेशपक्षेत्रिःछित्वातान्केशान्सर्वान्पूर्ववत्
न्निधाय।अथयत्क्षुरेणेत्यनेननापितस्यक्षुरस्याग्रतआरभ्यामूलदेशात्मार्ज
नंकृत्वानापितमनुशास्ति।शीतोष्णाभिरित्यनेनप्रैषेण।अस्मार्जितमक्षुण्णंयोधृष्णा
ति।अथकुमारस्यशिरसउंदनार्थंगृहीतावशिष्टाआपस्ताःप्रयच्छति।नापितो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

उ०
३३ स्पकुलधर्मोक्तिविशिखाविकल्पं कुर्यात्। अथ स्नातं कुमारं पूर्ववदेवोपवेश्य
स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयति। स्विष्टाद्यवमेवाहोमकमग्निस्थापनपू
र्वपात्रासादनाद्युदकमानयनादि कुशमार्जनपर्यवसानं सर्वममं
त्रकं भवति। केचित्कर्मावबोधनार्थं इति कृत्वाशीनोमाभिरिति प्रोधमिच्छ
ति॥ अथ यथोक्तकाले कुमारस्योपनयनं कुर्यात्। पूर्वमेव वस्त्रमुपवीतं
वासो जिनं वामे खलां दंडं चोपकल्प्य पूर्वेद्युराभ्युदयिकं श्राद्धं करोति। अप
रेद्युः स्नातमलंकृतमभिहितस्य स्विवाचनं मुक्त्वं तं वापितशिरसं पुनरपि राम
स्नातं कुमारमंतेवसाप्य ततः शोभने मुहूर्ते उपलेपनादिपञ्चसंस्का ३३

स्कारं तं करोति। आचार्यस्तं कुमारमेकवस्त्रं परिधाप्याजिनेन वस्त्रेण वा कृ
तप्रावरणं दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोवधाय वामे संप्रतिष्ठापयतीति वचनात्
देवंभूतं प्राङ्मुखमेव स्थापयज्ञोपवीतिनं कृत्वा यथाशास्त्रमाचामयति।
तत आचार्यस्तं कुमारमाज्यपात्रमाणितयोत्तरेणाग्निमात्मानं चांतरेणागमयि
त्वात्मनो दक्षिणत उपवेशयति। अथोपविष्टस्मिन्नपरिधि परिधानां तंकृ
त्वा समन्वारब्धवति कुमारे इध्माभ्याधानादि प्रधानाहुत्यं तं करोति। ततउ
त्तरतोऽग्नेः आचार्यः प्राङ्मुखस्तिष्ठति। ततो ब्रह्मचारी प्रदक्षिणामग्नेरात्मनो वा
यं परिहरन्नग्नेरुत्तरतो गत्वाचार्यस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठति। अथ ब्रह्मचा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्र० र्यंजलिं करोति ततआचार्योऽस्यांजलिमद्भिः पूरयित्वा तस्योपरि स्वयमंज-
३४ लिं करोति। तमाचार्योंजलिमंभोद्भिः पूरयति अथ तस्य बिन्दुर्दक्षिणमहस्तमनयाष्ट-
र्मिनसहांजलि नाभिधस्य पूर्णांजलिमवसेचयति। ततो दक्षस्य हस्तं गृह्णाति
सावित्य नेनयजुषा ब्रह्मचारिणो दक्षिणं पाणिं सांगुष्ठमात्मनो दक्षिणेन पा-
णिना गृह्णाति। असावित्यस्य पदस्थाने ब्रह्मचारिणो नाम संबुध्यन्तं निर्दिशेत्।
यथा हस्तं गृह्णामि देवदत्त हस्तं गृह्णाम्यग्ने इति। पुनरपि पूर्ववदस्यांजलिमद्भिः
पूरयित्वा आत्मनः पूर्णेनांजलिना तथैवावसेच्यार्यमवितोऽहस्तमगृभीदित्य- राम
नेन मंत्रेण पूर्ववद्धस्तं गृह्णाति। अत्रापि असावित्यस्य स्थाने नाम संबुध्यन्तं निर्दि- ३४

नामवरू श्रीघते। अस्मिन्नेव ब्राह्मणो ज्ञानमपि विदधाति- आत्मसदृश-
मप्रत्यारव्यापिनं पुरुषं अप्रत्यारव्यापिनीं स्त्रियं वा गृहीत्वा पात्रसदृशकांस्या-
ता भिक्षां भवान् ददात्विति पुरुषं याचेत। भिक्षां भवति ददात्विति स्त्रियं याचेत्। आद-
न्येपि सुहृदो याच्याः। अथ एभ्यो पलब्धं तदाहृत्य आचार्याय प्रयत्नेनानुरूपं नि-
वेद्य तस्य समकाशे निधायाहःशेषं तिष्ठेत्। आद्यसंध्यामुपास्योपनादिष्टपू-
र्णपात्रनिधानांतं कृत्वाऽहान्याहृत्यान्नमैक्षणब्राह्मणभोजनसमर्थं व्रीहि
रे अथवा पिति। अस्याशक्तौ अन्योऽपि कश्चिदेतावत्कर्म करोति तं अपि पिता आ-
चार्याय निवेदयते अतो ब्रह्मोदनः अतो नु प्रवचनीय इति वा। अथाचार्यो ब्र-

गृ० थैश्चो ब्रह्मचारिणा समारब्धं ब्रह्माध्यापनादि करोति । तत्रान्यासामभावः
३९ पूर्वमेवोक्तः ॥ ततो वादानचर्मेण सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं सनिं मेधामयासिषं स्वाहेत्यभ्यां
कृत्वा ऋषिभ्यः स्वाहेति जुहोति । तत्र महानाम्न्यादिषु त्रातविनुरित्यस्य स्था
ने महानाम्नीभ्यः स्वाहा । महाव्रताय स्वाहा । उपनिषद्भ्यः स्वाहेति एतत्प्राकृ
तयोर्यथाक्रमं भवंति । अथ स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य ब्राह्मणान्भोज
यित्वा वेदसमाप्तिं ब्रूतेति वदन्ति । ते सर्वे वेदसमाप्तिरस्त्विति वदंति । अथ ब्रह्म
चार्याद्यंतयोः परिसमूहनपर्युक्षणोक्तासमिधमाधाय मेऽग्न्यमाकृत्यग्ना राम
रलवणावर्जितं त्रिरात्रमश्नाति क्षारं तेन त्रिरात्रे मेधाजननं नाम कर्म करो ३९

ति । तदुच्यते । तिस्रो दिशो निर्दिष्टाः आग्नेयी याम्या नैर्ऋती वा एतद्वर्जितायां दि
शि एकमूलं पलाशं गत्वाऽनेकमूलं वा तदभावे कुशस्तंबं वा तमुदकुंभेन त्रिः
प्रदक्षिणं त्रिः परिषिंचंतं ब्रह्मचारिणमाचार्यः सुश्रवः सुश्रवा असीति मंत्रं वाच
यत्यथ ब्रह्मचारी मनोयज्ञोपवीतदंडमेखलादि तस्मिन्नेवोत्सृज्यान्यानि नवा
नि गृहीत्वा गृहं प्रत्येयात् ॥ यजुर्वेदं वाधीत्य ऋग्वेदमध्येतुकामस्य तद्देवोपन
यनमलंकारवर्जं भवति । प्रायश्चित्तनिमित्तं यस्य पुनरुपनयनं क्रियते । तस्यापि
विधिरुच्यते । उपनयनं कृताकृतं भवति । मेधाजननं वकृताकृतं आकरणापत्ते
नु प्रवचनीयहोमो व्रतचर्या च न भवति ॥ कस्य ब्रह्मचार्यसीत्येतदपि नास्ति । उदग

त्र० यथादिकालश्चा।तत्रसवितुर्वरेण्यमित्येतस्याःस्थानेतत्सवितुर्वृणीमहइति
५० सावित्रीस्यात।अन्यच्चपूर्वमुपनयनमलंकारवर्जंभवति।यद्यलिंगंस्यात ऊर्ध्वमनु
कंस्यादित्यत्रकिंचिद्वक्ष्यते।उक्तंचैतेनवापनादिपरिदानान्तमितिव्रतादेशा
नंवक्ष्यतितद्व्रतादेशनमधस्तादुक्तंद्विदंब्रह्मचारिणमित्युक्तं।तदधीनवेदस्य
परिज्ञानार्थंस्वमात्राध्यापिनःकर्त्तव्यं।आथर्पौष्योक्तेकालेऽञ्जलीकृता
ग्निरसमित्यादिकायसापरिददामीत्येतदंतमुपनयनवत।वासोन्तिमादी
नामपिग्रहणंकृत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयति।अथसंवत्सरांतमे राम
तद्व्रतंचरतिपूर्णेत्रसंवत्सरेउदगयनेपूर्वपक्षेग्रामाद्बहिर्निष्क्रम्यदेवकुलादौ ५०

नदीतडागादितीरेवाविविक्तदेशेस्थालीपाकधर्मेणात्मनोपिभोजनस्या
पर्याप्तंस्थालीपाकंश्रपयति।अत्रायंविशेषःनिर्वापश्चोक्षणोकृत्वातिलान्श्र
ल्पिष्ठश्रपयति।आज्यभागान्तेस्थालीपाकेश्रुतःस्थालीपाकइत्याचार्योयतिवेद
ति।भाषताब्रह्मचारिणानिषादितःसन्नाचार्योव्रतलोपान्तंजुहोति।अथपानेन
प्रभिवचनेदत्तेकृताचामनोहोमकालेशिष्येणान्वारब्धःअग्न्याधानादिकृ
ताऽवदानधर्मेणाग्निरित्यादिभिर्न्याहुतीर्हुत्वास्विष्टकृतोयद्वायम्हनीनि
दधा [illegible] ।आथतंब्रह्मचारिणमाह।ऐतंस्थालीपाकंसर्वमशानेतिततोब्रह्म
चारिभुंक्ते।भुक्तवंतमपांजलिंपूर्णमादित्यमुपस्थापयतित्वंव्रतानांव्रतपति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ग्र० रसीत्यनेन इमं मंत्रमुभौ वदतः॥ उपस्थानानंतरं समीलनं वा गमनं वा करोति।
५१ ततो ब्रह्मचारिणमहतेन वाससाच्छादयति: शिखाप्रादेशादारभ्य त्रिः प्रदक्षिणं
शिरःप्रमुखं वेष्टयित्वा पिकण्ठकं कालमेवं मूर्त्तोऽस्थूपनूनं वेति त्रिरात्रं कालमे
विच्छिन्नतोऽस्थपन्नमेव तिष्ठाद् ब्रह्मचारिणोऽध्ययनापेक्षो विकल्पः॥ संप्रैषानंतरं
स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयति॥ ॥अथ ब्रह्मचार्यवस्थकरणीयादन्या
ध्ययनस्नानभोजनादीन्याह कुर्वन्नाचार्यमेवास्ते। अथापरेद्युश्चतुर्थे वाहनि म
हानाम्न्यादिव्रतवने क्रियमाणेऽपराजितायां दिश्यग्निनिधानादि कृत्वाग्नेः पश्चा राम
त्प्राग्दग्रेषु तृणेषु प्रत्यगेव दिशमीक्षमाण आचार्य उपविशति। ब्रह्मचार्यपि ५१

मुखप्रक्षालनादि कर्म कृत्वाग्निमाचार्यं च प्रदक्षिणीकृत्याचार्यपादावुप
संगृह्य तस्यैव पश्चात्तिष्ठत्तृणेषु नैर्ऋतीं दिशमीक्षमाण उपविशति। अथ ये
न गृष्ठेनाचार्यस्य पृष्ठं संधाय महानाम्नीर्मा अनुब्रूहीति मन्त्रमावृणात्। एता
वा नाकालेनाप्सितं पे पूर्वं वदतीति ज्ञात्वा नदह कृत्यमानुग्नलोपान्ते त्वति।
आर्थोत्यन्ने पुरुपलोपे पुत निमित्तमनुतापं कुर्वते स्वयं च समीलनं कुर्वन्म
हानाम्नीर्ऋषय पुरीषपदौः महद्रुद्रपर्व। अथोत्क्षीपमोचनं प्रथममेव कृत्वा तमा
दित्यमीक्षयति। मित्रस्य समीक्षस्वेत्यनेन मंत्रेणादित्यवीक्षणं कृत्वा मित्रस्य वी
क्षणमिति ससंभारादिशो वीक्षते। पुनरपि मित्रस्य नेत्रैः स्तित्यनेनादित्यमीक्ष

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज्ञ० ते। अग्न इहेत्यादिमन्त्रमुपस्पर्शनमुभयोर्मन्त्रांते सकृदेव भवति। आथान्त
४२ प्रवचनीयहोमे पूर्ववद्धावनादि भवति॥ अथ षष्ठे चौले काले महाव्रतस्यादेश
नं करोति। इदं व्रतं संवत्सरं करोति। पूर्णे तु संवत्सरे विविक्ते देशे प्रागुदक्
पविश्य महाव्रतं श्रावयति। अयमग्निः प्राशुरवणवत् शृणोति। अथानुप्रवचनं स
माप्यादित्यावेक्षणादि मन्त्रमुपस्पर्शनांतं कृत्वानुप्रवचनीयं जुहोति। पुनरण्या
दि एवं व्रतमुपनिषच्छुक्रियार्थं। एकं संवत्सरं चरत्यति क्रांते तु संवत्सरे पूर्ववदु
पतिष्ठं श्रावयत्यादित्यावेक्षणादिमन्त्रमुपस्पर्शनांतं कृत्वानुप्रवचनीयहो राम
मं करोति॥ अथ षोडशे वर्षे प्राप्ते गोदानं च भवति। अस्य च महानाम्न्यादीनां च का ४२

लस्य प्रभिन्नमितरथा सौर्वापर्यनियमो नास्ति। गोदानं वा पूर्वं भवति महानाम्
न्यादीनि वा। अस्य व्रतस्य चौलकर्मणातिदिष्टत्वात् सर्वकर्म चौलवद्भवति। अत्रा
नु विशेषो वक्ष्यते। मानुरूप्यं गउपवेशनं न भवत्यचालनस्थाने इह श्मश्रूणामुद
नं भवति। श्मश्रूणि वपति इति उंदन मंत्रः। दक्षिणश्मश्रुपक्षे कुशापिंजूलानि नि
दधाति। क्षुरनिर्माजने ऽयं विशेषः। अक्षिशिरोमुखं मास्य आयुरिति। अत्रैव
कुशली केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानं कुर्वंति। नापितमनुशास्ति। आत्मकु
लधर्मानुगताभिः शिखाभिः सह वपनं भवति समाप्ते जुहोमे वाग्यतो महांश्चे
यं तिष्ठति। अथाग्निमितरथा आदित्येवरं ददामीत्याचार्यस्य समीपे वा ग्रिमर्गं कुर्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज० त। गोमिथुनं वरं ददाति। कथमस्य मैत्र्याशनस्य गोमिथुनागमनमिति।
४३ वेत्र। वस्त्रादि वद् पितुर्मातुर्वा गृहीत्वा ददाति। अथ तौ नि:श्रोदानुमशक्रौ वेत्र
सांतानिकन्यायेन साधुभ्यो गृहीत्वा ददाति। अथापरे पुर्वोमादेशानं करोति।
एतदपि वृत्तं संवत्सरं चरति। सर्वथैते पुवृत्तेषु केशधारणं प्रसिद्धा। अथ संवत्स
रस्यांते गुरोरर्थदाने न लब्धाभ्यनुज्ञो मणिकुंडले इत्यादीनि द्व्याणि आचार्यस्य
त्वामर्नं श्रोपकल्प्य पूर्वोक्ते काले स्नानं करोति। अत्र प्रसिद्धमस्पुदपश्चाद्॥ ॥
यस्मिन्नहनि समावर्त्तनं करोति तस्याह्नः प्रातः समिधमाहरिष्यन् ब्राह्मणान्[illegible] ग्राम
स्य यनं वा वाऽपि त्वाऽपराजितायां दिशि गच्छति। तस्यां दिशि पक्षिपस्य वृक्षस्य। ४३

पराजितामेव दिशं प्रति गताया शाखा तस्याः शाखाया आवच्छित्ति। या सकामवशोनैकां
समिधा कृत्य भूमेरन्यत्र दधाति। अथ गोदत्वा ब्राह्मणभोजनं करोति। तमतआलुत्येव
मादिवर्ज्जगोदानिकं कर्म करोति। आत्मानि मंत्राशंपनमपं दिलुक्तं तश्वयमेवेदं कर्म करो
ति। अत्र समन्नम्य मानाये तेमं त्रामवंति। षधे त्रायस्व भोस्वधिते मा मा हिंसीः। वपते दं मामा पुभ्या
न यथासंतेन मस्त्रा पुषेवपामि सुखं मामत्रायुः प्रमोषीरिति। अन्यसर्वं गोदानवत्करोति।
स्नानकाले करंजकं च कोशेपं वैकत्रीडं भवति। तत्येषपि स्नातेन कल्केनात्मनः शरीरमुन्म
र्द्य शीतोष्णाभिरद्भिः स्नानं करोति। छिन्नवसनं लिंगम समीपामागत्य पूर्ववस्त्राणि त्यजन यर्वीश्र
हतेवाससी आच्छादयति। छिन्नवसनलिंगस्नान्मंत्रः समुद्धेव भवति पुनरण्यावण्याश्मनसेजो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

का० सिश्रीत्यनेनमंत्रेणाघृतेसम्यगासक्ष्यंजीतपश्चादनेनैवमंत्रेणदक्षिणंततोऽनन्तरोमि
४४ श्रोत्रेमेपाहीत्यनेनैकेनकुंडलेनदक्षिणंश्रवणामलंकरोति।सव्यमंत्रेणैवापरंतद्गुपक
ल्पितमनुलेपनंतेनात्मानःपाणीप्रलिप्यताभ्यामात्मनोमुखमग्रेब्राह्मणोऽनुलिंपतिप
श्चादितराणिगात्राणि।अनुलिप्याहस्तौप्रक्षाल्यस्रजंगृहीत्वाश्रीनार्तस्थनार्तोहंभूया
समित्यनेनमंत्रेणतांशिरसिनिबध्नाति।यदिमालेतिकश्चिद्वदतिब्राह्मणोऽस्रजमि
ति।अभिभाष्यबध्नाति।देवानांप्रतिष्ठेस्थः।सर्वतोमापातमित्युपानहावानिष्ठतिमंत्रः
सकृदेवति।ततोदिवस्थुश्चासीतिछत्रंगृहीत्वावेणुरसीतिवैणवंदंडंगृह्णाति।ततः राम
सूत्रप्रोतंमणिंकंठेश्वसत्यायुष्यंवर्चस्यमित्यनेनमंत्रेणास्यांतेमणिंबध्नात्यहतेन ४४

वाससाशिरोवेष्टनंकृत्वोपानहावुभृत्वोपरिनिहितांसमिधंतिष्ठन्नग्नावादधातिस्मृ
तंचमेऽस्मृतंचमेतन्मउभयव्रतमित्येवमादिनाउमइत्यादिनामंत्रेणवाशुचिपसर्पतो
भवक्षिस्वाहेत्येवमंत्रेण।अथममाग्नेवर्चइतिखिलसहितेनसूक्तेनअग्नौतेस्वाहाकारं
कुर्वन्दशसमिधआदधाति।ततउपविश्यस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयति।ततो
यस्मिन्गृहेगतवंतंमधुपर्कप्रदानेनात्मानंपूजयंतीतिमन्यतेतत्रानंतरांरात्रीवसे
त्।अथोनेनवक्ष्यमाणानिव्रतानिनक्तंस्नायान्ननग्न!स्नायादित्येवमादीन्यन्यान्य
पत्रोक्तानि॥इतिसमावर्तनं॥अथयथोक्तलक्षणाद्ब्राह्मणान्नात्मनोऽग्न्याधानादि
कर्मकरणार्थंकुलवरणादिनापूर्वपरिगृहीतानामंतेऽकांतावाक्तानुसुपागतेन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उ०
४५

सोमप्रवाकेण।सोमयक्ष्मानस्त्वांहोतारंवृणीतइत्युक्तेतंपृच्छतिकोयज्ञःकऋत्वि
जःकादक्षिणेति।अथतेनप्रतिवचनेदत्तेकल्याणीःमहंप्रयोगाःकर्तव्याः।अत्रपूर्वव
तेनयद्दक्षिणावरणंतदातत्रोक्तमेवप्रतिवचनंदातव्यं।यदास्माकंविधानेनवरणं।
तदाप्रयोगउच्यते।सोमप्रवाकेणहृताब्राह्मणाःस्वगृहीमानीयासनदानादिभिःस
त्कृत्योपवेश्यचतुर्वरणपक्षेपूर्वंब्रह्माणंवृणीतेयदासर्वेषांवरणंतदाप्रथमंहोतारं
वृणीतेकथमितिचेत्॥तस्यपादयोरुपधीमनःधाणीन्यस्यहस्तंवागृहीत्वाअग्नि
र्मेहोतासमेहोताहोतारंत्वामुंवृणइतिअनेनमंत्रेणआगुमित्यस्यपदस्यस्थानेअ
नामाद्वितीययानिर्दिशन्निसांदेवदत्तंवृणेइतियथातथैवानेनप्रार्थितोमहन्मेवो

वइतिजपितानन्मावतुतन्माविशतुतेनभुक्षीयेतिवजपित्वाअग्निर्मेहोतासमेहोता
होताहंतेमानुषइत्यनेनमंत्रेणाभ्युपगच्छतियद्यज्ञाधानमात्रस्यैववरणंमहन्मेवो
वइत्येतमेवजपित्वाप्रतिजानीते।अथब्रह्माणमेवमेवंचंद्रमामेब्रह्मासमेब्रह्माब्रह्मा
णंत्वामुंवृणइति।अथैवंप्रार्थितोमहन्मेवोवइतिजपित्वायाजयिष्यंश्रीतन्माऽव
क्षित्येवमपिजपित्वाचंद्रमास्तेब्रह्मासतेब्रह्माब्रह्माहंतेमानुषइत्यनेनाभ्युपगच्छति।
अथाध्वर्युमादित्योमेऽध्वर्युःसमेऽध्वर्युस्त्वामुंवृणइत्यध्वर्युंवृणीते।अयमपियथाज्जपंज
पठ्यजपित्वाआदित्यस्तेऽध्वर्युःसतेऽध्वर्युरहंतेमानुषइतिप्रतिजानीते।अथोद्गातारंपर्ज
न्योमेउद्गातेत्युद्गातारंवृणीते।अयंपूर्ववज्जपित्वापर्जन्यस्तेमानुषइतिप्रतिजानी

अ० तो॥अथ द्वितीयाक्रमेणोपविष्टः होत्रकान्वृणीते। आपो मे होत्राः शासिन्यो होत्राशंसि-
५६ नीश्चान्वृणाइति। अमूइत्यस्य पदस्थाने सर्वेषांनामानि समासं कृत्वा द्वितीयाब-
हुवचनांतेन निर्दिशति। एतेव जपद्वयं जपिता आपस्ते होत्राः शासिन्यस्ते होत्राशं-
शिन्यो वयं ते मा नु षाइति सर्वे प्रतिजानते। रश्मयो मे चमसाध्वर्यवस्ते मे च मा-
साध्वर्यवश्च मासाध्वर्य सोमृ वृणाइति सर्वेकादश चमसाध्वर्यून्वृणीते। अमूइत्ये-
त्रापि सर्वेषां नामानि समासं कृत्वा द्वितीयाबहुवचनांतेन निर्दिशति। एतेव जप-
द्वयं जपिता रश्मयस्ते चमसाध्वर्यवस्तेतेव मसाध्वर्यवो वयं ते मा नु षाइति प्रतिजानं- राम
तो। आकाशो मे सदस्यः स मे सदस्यः सदस्यं त्वामुं वृणाइति सदस्यं वृणीते। अमुमपि ५६

जपद्वयं जपिता आकाशस्ते सदस्यः स ते सदस्योहं ते मा नु षाइति सदस्यः प्रतिजानी-
ते॥अथैतेषां क्रियमाणस्य कर्मण आदावारंभात्प्राक्कृतेः प्राक्कर्मासमश्नीभुरित्येवमा-
दिनियमो भवति। यथाहिताग्निर्गार्हपत्यमान्याभिश्चरणादिकत्वात्तत्त्वीधुन्पूर्पते
नाग्नयइत्यनया स्रुवाहुतिं जुहोति। नैमित्तिकत्वादनाहिताग्निरप्याज्यं संस्कृत्य इमम-
मग्नइत्यनया जुहोति। एवमिति वचनात्तंत्रं नास्ति। आक्रमविधाहोष्यार्थिन्यं कुर्वाणो हो-
ष्यद्धर्मेण लौकिके ग्नावाज्यं संस्कृत्यैतया वा जुहोति। आर्त्विज्यविकश्रवणात्तत्। अतः सर्वे-
ऋनियमा भवन्ति॥ अथास्मिन्नेव काले मधुपर्कं तानूनप्त्रं जपति। वरणाक्रमेणैतेषांप्रह्वज्ञ-
नं स्यात्। आत्रेमयथान्यायाः प्रदर्शिताः। ऊर्ध्वापवर्गपादार्थानुसमयइति। ऊर्ध्वापवा-

गृ०
४७

र्ग इति प्रत्येकं क्रियापरिसमाप्तिः। पदार्थानुसमय इति सर्वेषां सहैव परिसमा-
प्तिः। यजमानवशेनैव दानप्रतिग्रहौ भवतः। अस्य यजमानकर्तृत्वात् आलिगरण-
वतंत्रं। पूर्वमेव विष्टरादीनि द्रव्याण्युपकल्पयति। अर्घ्यपात्र उदकमानीय अन्न-
ताय्यति निदधाति। एकस्मिन् कांस्यपात्रे दध्यानीय तस्मिन्मधु निषिंचति। अस्या-
लाभे सर्पिर्वा निषिच्यान्येन पात्रेणापिदधाति। अथ नाम्ना ब्राह्मणान्स्वस्वासन-
निषु प्रवेशयति। तत्र पूर्वं विष्टरं निवेदयति। विष्टरो विष्टरो विष्टर इति। अथ वि-
ष्टरं गृहीत्वा अर्हं वर्ष्मेत्यनेन मंत्रेणोदगग्रे विष्टर उपविशति पद्भ्यां वाक्रम्यासीत। ततः राम
पाद्यं पाद्यं पाद्यमिति पादप्रक्षालनार्थमुदकं निवेदयति। अनेनोदकेन पादौ प्रक्षा- ४७

लयति। यदा ब्राह्मणः प्रक्षालयिता तदा प्रथमं दक्षिणं पादं प्रक्षालयति। यदा शूद्र-
स्तदा सव्यं। ब्राह्मणी शूद्रा वैवमेव। पश्चादपरं दक्षिणं वापि प्रक्षाल्य ततोऽर्घ्यं निवेद-
यति। अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यमिति। अयमपि पादप्रक्षालनानंतरमर्घ्यमंजलिना प्रतिगृ-
ह्णाति। अथाचमनीयं निवेदयति। आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयमिति।
तस्याचमनीयोदकस्यैकदेशं गृहीत्वामृतोपस्तरणमसीत्यनेन मंत्रेण यथाशास्त्र-
माचमनं करोति। अथाक्रियमाणं मधुपर्कं मित्रस्य त्वेत्यनेन मंत्रेणाहृतं आहृत्य मधुप-
र्को मधुपर्को मधुपर्क इति निवेदयति। ततो देवस्य त्वेत्यनेन मंत्रेणांजलिना तं प्रति-
गृह्णाति। प्रतिगृह्य प्रतिगृह्यांजलिगतमेव मधुपर्कं मधुवाता ऋतायत इति त्रेना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.० वलोकयति।आलोक्यैकस्मिन्पात्रेऽपपिधाय।नामिकयांगुष्ठेन च त्रिः प्रद
४८ क्षिणमालोडयति।आलोड्य च वसवस्त्वेत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैर्यथाक्रमं च तस्पु
दिक्ष्वंगुलिगतं लेपं निमार्ष्टि।ततो भूतेभ्यस्त्वेत्यनेन मंत्रेण तस्य मध्यतो गृहीत्वा
त्रिरुत्क्षिपति।त्रिरपि मंत्रस्यावृत्तिर्भवति।अथ तस्यैकदेशं गृहीत्वा विराजो दोहोऽसी
ति प्रथमं प्राश्नाति।प्राश्य च पुनरपि गृहीत्वा विराजो दोहमसीयेति द्वितीयं प्रा
श्नाति पुनरप्याचम्य मयि दोहः पाद्यायै विराज इति तृतीयं प्राश्नाति।शिष्टस्योत्कं
नियोगं करोति।न सर्वं प्राश्नाति।अथाचाम्य पूर्वाचशिष्टमाचमनीयेनामृतापिधा राम
नमसीत्यनेनाचामति।पुनरप्याचम्य सत्यं यशः श्रीरित्यनेन द्वितीयमप्याचामति ४८

।अत्र शौचार्थं कर्मांगं च द्विराचामति।अथ गां निवेदयति गौर्गौरिति।ततो माता
रुद्राणामित्येतामृचं जपित्वा ॐ उत्सृजतेति तीमंपेपंब्रूते।अथ गामुत्सृज्यैतस्मिन्काले
गंधमाल्यवस्त्रभूषणादिभिरभ्यर्च्यान्येन मांसेन भोजयति।अन्यानप्येवमेवार्चय
ति।स्नातकादिभ्योऽप्येवं मधुपर्को देयः।यदि कारयिष्यन्भवति हतो मे पाप्मेति मं
मंत्रं जपित्वा ॐ कुरुतेति ब्रूयात्।ततो गोरालंभः प्राप्तः गोरालंभस्य वलोकद्विष्टत्वा
त् गोः प्रतिनिधित्वेन छाग आलभ्यते।उत्सर्जनपक्षे [illegible] पि छाग एव निवेदनीयः॥
अत्र हननपक्षे सति संज्ञापितस्य पशोरालंभनविधिर्वक्ष्यते॥औपासनं विहृत्यावा
धाय दर्भाबर्हिः सन्नहनपरिसमूहनपरिस्तरणापर्युक्षणानि कृत्वा करणापह्वेवभ्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गं

ज्ञ० वोपवेश्य अश्वपिसुधा शूलाल्लशाखाव धा श्रपणादीनि पाशुकानि पात्राणि प्रा
५९ कृतानि वरुणाल्पादीनि वसादपिलापविते गृहीतायो न्नणपात्रपञ्चासिवृता
न्पाम्तुस्तृपा तामानिपः त्राणिकृत्वा पूर्ववत्प्राज्यप्रणीता। प्रणीयाज्यं संस्कृत्य प
वित्रयोर्यथा विनाशो न भवति तथा पात्रे निक्षाय सुचं वसु हं वनिष्टप्यसंमृज्य परि
धीन्परिधाय समिमलं कृत्य इध्ममभिघार्य यं तइध्मयात्मेत्येनेनाधायाघारवाघा
र्य पत्नेण ज्यभागौ कृत्वा मेरुतरत उदीच्यां दिशि शामित्रो नामाग्निस्तस्यायतनस्था
नं करोति। ततः पशुमापःपापधिति। आलभनं व करोति। ततः पशुमग्निसमीप राम
मानीयाग्नेः पुरस्तात्प्राच्यां दिशि पत्पस्तुखं समवस्थापयति। ततो ग्निं हुतं ह्वणीमा ४९

हे अग्निमग्निं हवीमभिरिति द्वाभ्यां जुहोति। यदि पशुहीनो रूपतो वा भवति। ततो भू
र्भुवः स्वः स्वाहेति प्रायश्चित्तं कृत्वा शाम्यांतर दृष्टेन वाग्ने यामायावेशलं वीमेत्रीवा पथ्यां प्रा
जापत्या मिति कृत्वा तमोवोपाकरोति। एस्यकस्य विधा ज्ञिरस्या सपर्णोशाखया पशो
पृष्ठतउपस्पृशेत् बृहस्पतये त्वाजुष्टं करोमीत्यनेनमंत्रेण। ततो व्रीहियवमतीरपः कृ
त्वा ताभिस्तस्य पशोः पुरतः प्रोक्षति बृहस्पतये त्वाजुष्टमिति तासामपां पानं कृत्वा पी
त्वा शिष्टं सर्वगात्रमनिषिंचति। ततउल्मुकेन पशुमुद्दिश्य गतानां उत्थाणां पशोः त्रिः
पर्यग्निकरणं भवति पशोरेव वा ततउदीच्यां दिशि प्रक्षिनीयमानस्य पशोरग्रतः स्थान
देवो ल्मुकमन्यो हरति। एषाग्निः शामित्रो नाम भवति। तस्मात्पूर्वसंकल्पिते स्थाने एत

पृ.० मग्निं प्रतिष्ठापयति। कार्श्मर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ तत्रैका शाखारहिता अन्या शाखा
५० वती ताभ्यां वपाश्रपणीभ्यां अस्य कर्मणः कर्त्ता पशुं स्पृशति। कर्त्तारं यजमानो द
क्षिणेन पाणिना स्पृशति। ततः शामित्रस्याग्नेरुत्तरतो गलातस्य पश्चिमदेशे द्वौ द
र्भौ गृहीत्वा तयोरन्यतरयोरं प्रागग्रामुदगग्रं वा निधाय तस्योपरि प्राक्शिरसं प्रत्यक्
शिरसं वा पशुमुदक्पादं निपात्य मारयति। पशोः प्रत्यक्शिरस्त्वपक्षे पि दक्षिण
त एवासीनो नाभेरग्रतो दक्षिणं गिकारितामावर्त्य ताभ्यां वर्त्तस्य समीपे पूर्वं गृही
तं तृणमंतर्द्धाय वपामुद्धरति। शमीवपाश्रपणीभ्यां गृहीत्वा विशाखया प्रच्छाद्य राम
पक्षादवखंडयति। ततोऽध्वर्युर्वपां गृहीत्वा शामित्रे प्रतापयति। यजमानश्चारब्धए ५०

वपेत्वेत्युहोति। तेन सह शामित्रोपासनस्याग्नेर्जुहोति। अग्नेणा वपां नीत्वा तस्यैव दक्षिणत
आसीन उदङ्मुखो घृतं स्रुवेणासिच्य अपयति। अग्रेणासीनो वपामभिघार्य ... पश्चा
द्नीर्णं बर्हिषि प्लक्षशाखां शाखां निधाय तस्यां वपामुद्वास्याभिघारयति। ततोऽध्वर्युरुत्तरा
न्याय शोरन्यो ऽश्चात्मनो यवा ऽपरिहरन्तौ पासनस्यान्तरं पश्चिम उपविश्य जुहूमुपस्त
र्य हिरण्यशकलं स्रुवेणावदाय वपां स्रुवेनैवावदाय पुनर्हिरण्यशकलमवदाया
भिघारयति। अथ वा द्विरुपस्तीर्य वपामवदाय द्विरुपरिष्टादभिघारयति। ततो बृहस्प
तयोऽब्रूहि इति। ततः प्राची विशाखां पतितां सशाखां वपा अथ चानुप रूप्ये संस्रावेणाभि
जुहोति। एवं तावत्तिना मयेवमेवावदानक्रमः॥ ततो हृदयस्य ... निर्वपामीति नि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कुं॰ र्वीपार्वितक्रत्वोपासने यदस्य श्रपयति । ततो ऽस्मिन्नेव काले पशोरवदानानि गृहीत्वा पूर्वं
५१ हृदयं गृहीत्वा शूले उपनिहितप्य ततो जिह्वां गृह्णाति ततो वक्षः पश्चात् निममंततः सव्य
दोः तत उभे पार्श्वे उभे श्रोणी यकृद्वृक्कौ इत्येतान्येकादशावदानानि । यथैषां श्रृतिक
रणं भवति तथा करोति । तथा बाहुरुरुर्हृदयदेशशिरइति षडङ्गानि वैकल्पिका
नि गृह्णाति वा भवेत्यर्थः ॥ पर्वाणि नित्यानि हृदयं शूले प्रतापयत्यन्यान्युष्वायांञ्जलि
मासिच्याश्रपयति । केवलसमारब्धरतश्च तं स्थालीपाकमभिघार्य्योद्वासयति पुनर
प्यभिघार्यान्यस्य दक्षिणतो बर्हिषि निदधाति । ततो ऽवदानधर्मेण बृहस्पतये स्वाहेति राम
अत्वा मनसे स्वाहेति स्विष्टकृतं जुहोति । ततो ऽवदानानामपि हृदयं पूर्वमुद्वास्य पुनरपि ५१

घार्य हृदयमासाद्य जुह्वामुपस्तीर्य हृदयं प्लक्षशाखायां निधाय ततस्तत्र स्वधीतिनामस्माः
न्नेर्हविरवदाय जुह्वां प्रक्षिप्यैवमेवावशिष्टान्येकादशावदानानि यथाक्रमं हविरवद्यति । त
त्रदेशनियमो नास्ति । ततो ऽभिघार्य बृहस्पतये स्वाहेति जुहोति । पंचावत्ती त्रिरवद्यति ।
ततः स्विष्टकृदर्थं जुह्वामुपस्तीर्य हृदयादीन्यवदानानि सकृद्गृहीत्वा जुह्वां प्रक्षिप्य द्वि
रभिघार्य यदस्येत्यनेन जुहोति । पंचावत्ती चेत्यवदानद्वित्वेनाथ त्रित्वेन च संख्यां पूरयति । अ
वदानेन सह यदा स्थालीपाको हूयते तदा पूर्वं स्थालीपाकस्यावदायानभिघार्य ततो ऽवदाना
नि गृहीत्वाभिघार्य जुहोति । स्विष्टकृदपि एवं व त्वरिधीननु प्रहरति ततो ब्रह्मा सर्वप्रा
यश्चित्तानि जुहोति । ततो हृदयशूलं गृहीत्वास्य पुरस्तादुत्वाप्य त्यक्तुरवश्रासीन उद्धृत्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग०

५२ चोद्य।शुष्कस्यचार्द्रस्यचसंज्ञा आवापोनाग्नौदृढपूलमुपोप्यमानंतूष्णीमग्ने त्यतस्यो
परिष्टादपउदस्पृशति।ततोन्यमसंस्पृष्टंतोनपेक्षमाणा:प्रत्यायन्त:समिधोगृहीत्वा
भिमुपस्थायगृहीता:समिधआदधाति।तत:पूर्णपात्रनिनयनादिशिष्टंकर्मसमाप
यति।अथावदानशिष्टमांसंसंस्कृत्यब्राह्मणान्भोजयति।एवमेवस्नातकस्यैंद्राग्न:प
शुर्वैश्वदेवआचार्यादीनामग्नेय:प्रियस्यमैत्रावारुण:प्राजापत्योतिथे:ऐंद्र:शाग्नौनर
दर्शनदृश्या विज्ञादीनांमधुपर्केपशु:कल्पित:।।आहिताग्निरग्न्युपासनेपार्वणमाणेन
स्मिन्नेवमादीनिकर्माणिकरोति।साग्निपत्नात्रगृह्यंपार्वणंचकेचिन्नकुर्वंति।अन्येकुर्वं राम
ति।अन्येब्रह्मौदनंकृत्वाउपश्रृजतीतस्मिन्नेवकृत्वाकर्माणिकर्मण्येवमेवंपुन:संस्कृत्य ५२

हरंतीतिवचनादौपासनाग्नित्यागतस्मिन्पार्वणानिदत्वहोमौवर्जयित्वान्यानिक
र्माणिकरोति।अयंचाग्निरपरत्तेकर्मणिलौकिकोभवति।। ।।आश्वलायनगृह्यस्यजय
तस्वामिनाकृतौ।।विमलोदयमालायांप्रथमोध्यायईरित:।। ।।अथचतुर्थेगृहस्थस्यनि
त्यानिकर्माणिकानिचिद्वक्ष्यंते।यस्मिन्नहनिश्रवणाकर्मक्रियतेतस्मिन्नेवाहनिसर्पब
लिरुच्यतेसदहन्येवाग्रवंडितौर्द्वैवौहिसिर्वासक्तून्धानारपिष्टाते:सक्तुभिर्नवंकलशंष
रपिधानेशिक्येस्थापयित्वादर्वीवचलिहरणीतद्वैवस्थापयित्वादर्वीवकंकतीमुगा
क्ता:तैरेवधाना:कृत्वातासामर्द्धमसंस्कृतेनाज्येनाभ्यज्योभेद्दूणे:पात्रयो:कृत्वाहन्ये
वनिदधाति।अत्रापरेद्युरेवपार्वणस्थलंतंआरभते।अथास्तमितआदित्येऔपासनंकृ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग० साद्याधानादिपूर्णपात्रनिधानांतं कृत्वाहदिवे निर्वपणकाले पुरोडाशस्य निर्वा
५३ पप्रोक्षणे कृत्वावहत्य तंडुलांश्च पृथक्कृत्वा एकेन भागेन रुं श्रपयति। अपरेण भा
गेन पुरोडाशो यथा श्रप्यते तथैतस्मिन्नेव काले श्रपयति। केचित्पुरोडाशस्य पृथ
गेव निर्वापं कुर्वन्ति। उद्वासनकाले पूर्वं हविरुद्वास्याभिघार्य बर्हिषि निदधाति। ततः
पुरोडाशं पुरोडाशधानानां संस्कारः पूर्वमुक्तः। अथाज्ये पुरोडाशं निमग्नं करोति प्रका
शपृष्ठं वा। ततः धानाधानाद्यान्यभागांतं कृत्वा अवदानधर्मेणाग्नेन येन तत्रस्तृ मिश्रं अग्नि
ः प्रत्यृचं जुहोति। अथ सव्येन हस्तेन स्रुवेणान्यं गृहीत्वा दक्षिणेन पाणिना सिंचति। ततस्तेनै राम
व पुरोडाशं निधायाभिघारयत्यस्य सर्वं कृत्वा द्विरवदानमर्थे जुहोति। ततोऽच्युताय भौ ५३

माय स्वाहेति जुहोति। यस्मिन्नन्ये पुरोडाशः संस्थितः तस्यैकदेशं स्रुवेण गृहीत्वा मा
गेऽथाग्ने वष्ट्रोऽग्न्यपायेत्यनेन पुरोडाशस्योपरि जुहोति। ततः कर्णांजलिं कृत्वास्त्री। उप
स्तरणावदानप्रत्यभिघारणान्यन्यः करोति शंनो भवंतु वाजिनो हवेष्वित्यनेन धा
नाः कांधानास्तास्त्रांजलिना जुहोति। धाना अनक्नासाः पुत्रादिभ्यो ददाति। धानावर्जं
स्विष्टकृदवदानाय होमशेषं समापयति॥ ॥अथाहन्येव सर्पबलिहरणार्थं प्राच्यां
दिशि शुद्धमवकाशं प्रकल्पयति। अस्मिन्काले नवां कलशात्सक्तून्गृहीत्वा तैर्दर्वी
पूरयति। अथ तां गृहीत्वा प्रसुसोनि कुम्भ पूर्वं यां कल्पिते देशे योऽनिजीवतस्मिन्प्र
दक्षिणे सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति सक्तूनावपति॥ ॥अनंतरं ये सर्पाः पार्थिवा इत्यनेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न.० प्राणमं वः गति। अथ तं बलिं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्चिमदेशे उपरि शूर्पसर्पोसीत्येतं मं
५४ त्रेणपति। अथ पुत्रादीञ्ज्येष्ठानुक्रमेण परिददाति। ध्रुव देवदत्तं ते परिददामि ध्रुव यज्ञ
दत्तं ते परिददामि ध्रुव विष्णुमित्रं ते परिददामीति। तनोऽपत्यानां उद्दिश्य परिदानं
भवति। ततो भार्या एवं सर्वं परिदाय आत्मानं मन्त्रतः परिददाति ध्रुव मां ते परिददा
मीति। प्रतिगृह्णीत एवं तेनामनिर्दिशति। आपत्समात्कर्मणो बलिमात्मानं च
अंतराकोपि नत्याचायामिति। अथ प्रत्यवरोहणस्य समयः। कालयोरेकं कालमेव
मार्गशीर्षः सायं प्रातरोपत्यावरोहणात्स बलिं हरति सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति। राम
नमस्कारपरि[illegible]दानाद्यन्यत्तन करोति। अथवा कालज्ञानविद्वांसः कार्शप्रत्यव ५४

मार्गशीर्षः सायं प्रातः प्रत्यवरोहणात्स बलिं हरति सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति। नमस्का
रपरिदानाद्यन्यत्तन करोति॥ अथवा कालज्ञानविद्वांसः कार्शप्रत्यवरोहणादर्वाक्तना
नामङ्गपरिमाणं ज्ञात्वा यावत्यः आकृतयः स्त्रावतीराकृतीस्तदहरेव जुहोति॥ अथाश्वयु
ज्यां पौर्णमास्यामाश्वयुजीकर्म करोति तत्रापूर्वमेव प्र[illegible]त्यवरोहणप्रकरणोक्तेन वि
धिना गृहाणामलंकारः क्रियते। अथाश्वयुज्यां पौर्णमास्यां पुत्रादयः स्वयं च विशेषेण स्नानं कु
र्वन्ति। शुद्धवस्त्राश्च भवन्ति। ततः प्रातरौपासनं कृत्वा अन्वाधानादि पूर्णपात्रनिधानान्तं कृ
त्वा पशुपतये त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येनेन निर्वपणप्रोक्षणे करोति। पयसि श्रृतं मिश्रीयते त
योः पृषातकमिति संज्ञा भवति। अलंकारः पूर्ववत्। होमकाले पुत्रादयो गृहीणः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

जा० ५५ ग्रामंताप्रभुदत्तपोशिवायेत्यनेनकृत्वाष्टघातकर्मजलिंगा जुहोति। ततः स्विष्टकृदादि
होमशेषंसमापयति॥ अथाहिताग्निराग्रयणस्थालीपाकंकुर्वन्गार्हपत्येन्वाधानादिचरुश्रा
पणांतंकृत्वानित्येप्याहवनीयेन्वाधानादिकरोति। ततोगार्हपत्यसकाशात्पूर्वंप्रत्यवनादी
न्वाबर्हिषीआहवनीयसमीपंनयति। ततोबर्हिरास्तीर्यात्रहविरुद्वासनात्पूर्वंपरिधीप
रिधानंकरोति। पूर्वमेवसंस्कृतेनाज्येनस्रुवेणाभिघार्योद्वास्यपुनरपिपर्यग्निंहवि
र्गृहीत्वाबर्हिष्यासादयति। ततोग्निमलंकृत्येध्माधानादिकरोति। ततोवदानधर्मे
णसकृदाग्नयेत्यादिभिर्मंत्रैर्हुत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयति। अथस्था राम
लीपाकोग्न्याहिताग्निभावेदृष्टयोसंभवेवाउक्तस्य॥ अनाहिताग्निरपिस्थालीपाकर्मेण ५५

पूर्वोक्तैर्मंत्रैर्होमंसमाप्यप्राशनंकरोति। हुतशिष्टादेकदेशंकस्मिंश्चित्पात्रेगृ
हीत्वासव्येपाणौकरोति। ततोदक्षिणेनपाणिनाप्रजापतयेस्वाहेत्यनेनाभिमर्शनंकृत्वा
भद्रान्नइत्यनेनप्राश्नाति। आचम्यतत्रैवासीनोनाभिमालभेत। अमोसीत्यनेनपत्नीत्वन
वान्नंवैशूद्रेवद्भोपंप्राश्नाति। सिद्धंघृतलिप्तःसर्वाङ्गःखानिस्पृष्ट्वातत्स्विमे। पुण्याहनयोर्मू
लंप्रसिद्धंसर्वतंत्रंउ॥ अथप्रथोक्तेकालेप्रत्यवरोहणंनामकर्मकरोति। तत्रपूर्वमे
वलेपनादिनिर्गृहंपुनर्नवीकरोति। अहन्येवकाटकंबलादिस्वयमेवगृहीत्वास्पदशय्याक्लि
स्यात्रिप्रकरणोक्तेनविधिनायथाशक्त्यवकरोति। पूर्वमेवप्रारब्धस्थालीदक्षिणेनआदित्येभ्यो
पासनंकृत्वास्थालीपाककर्मणापयसिचरुंश्रपयति। क्षीरजलयोर्मिश्रितयोः श्रपणंश्रुत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रीः
५६ कल्पेवाह विधिपद्धत्या सिंचति। अथ होमकाले पुत्रादिभिरन्वारब्ध आपश्चेतपदाज्जही
त्येताभ्यामृग्भ्यां कुशाग्रानयंन। प्राजापत्येभ्यो भू पात इत्यग्निमीक्षमाणोऽपि शावि
वोन: सुमनाभवेत्येतं मंत्रं ब्रूते॥ ततो हेमंत शंखं मनसा ध्यायति॥ आथात्मशयनं
तत्रैवानीय हंस्य कृत्स्न्यमेव स्तृणाति। ततो सिंब्र यन उपविश्य स्योनापृथिवि भवे
त्येतं मंत्रं जपित्वा प्राक्शिरा उदक्सुखस्त्रैव संविशति। अमात्याः सहते वयथावकाशं
संविशंति। अथवा यो योऽन्योष्ठाऽसावसावनंतरो भवति॥ आथास्माच्छयनादुत्थायाऽतो
देवा आवंतु न इत्येतामृचं पादशुलाश्विर्जपंति। अथातो देवा अवंतु न इति पादं दक्षिणा राम
सुखा जपंति। यतो विष्णुर्विचक्रम इति प्रत्यक्सुखा जपंति। पृथ्वी व्याः सप्तधामभिरित्युद ५६

सुखा जपंति। मंत्रोच्चारे विकारिणोऽमीत्रानुष्टुप्॥ अथ स्विष्टकृदं होमशेषं समापयति।
ततो निर्गत्य यथापूर्वं सर्वेशरत्तो अथापरे घुरेकत्रसंगता उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्य
नानि जपंति॥ तत्रै सौर्याणि सूर्यो नो दिव इति सूक्तं। उदुत्यं जातवेदसमिति सर्वर्च: चित्रं
देवानामिति सूक्तं नमो मित्रस्येति सूक्तं स्वस्त्ययनानि तु आ नो भद्रा इति सूक्तं। स्वस्ति नो मि
मीते मिति पंचर्च: परावतो य इति सूक्तं। अथ गृहस्थवान्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्व
स्त्ययनवाचयीत। अथ कर्ता सुस्व्ययनं ब्रूते तु का स्वस्त्ययनामिति वदंति। अथ वा स्वस्तिशा
स्ते पलाशिताम् पुण्याहं स्वस्त्यृद्धिमित्येवमादि ब्रूत्वा वदंति॥ ॥अथाष्टका: कर्तव्या:॥ त
त्रपूर्वेद्यु: पितृभ्यो दद्यात्। पिंडपितृयज्ञकल्पेन कुर्वीतेत्याश्वलायन। स पुन: पिंडपितृ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा० यज्ञकल्पो अष्टकाप्रकारेषु श्राद्धेषूपदेक्ष्यते॥ ॥आतस्तस्य प्रयोगः प्रकरणान्तरगतोपि
५७ सौकर्यार्थमिह वक्ष्यते। यस्मिन्नहनि अमावास्या विद्यते तस्मादृते परस्मिन्नोगे पिण्ड
पितृयज्ञः कर्तव्यः औपासनं विद्यात्य प्राग्दक्षिणाग्रैर्दर्भैरग्निं परिस्तीर्य अपरि समाव्य
कर्माणि सर्वाणि प्राग्दक्षिणाभिमुखानि भवंति। अस्याग्नेः प्रागुदक्प्रत्यगुदग्वा प्रा
ग्दक्षिणाग्रान्कशीर्षान्स्तीर्य तेषु चरुस्थाल्यादीनि पात्राणि सादयति। एकैकशो निदधा
तीत्यर्थः॥ ततश्चरुस्थालीं शूर्पं च गृहीत्वाग्निष्ठमारुह्य दक्षिणातः सौव्रीहिभिः पूरयित्वा
शूर्पे निमृज्येत। निमृज्यं शूर्पगतान्व्रीहीनाग्निष्ठ एव प्रक्षिपत्यथ कृष्णाजिनउलूखलानि
धायस्थाल्यां स्थाव्रीहीन्त्यन्य वहंति। यथा सकृद्देवतां उलामवंति। तथा तेनश्च स्थालीकृतां स्त

डुलान्छालौपासनेन श्रापयेत्। ततः प्रदीप्तमुल्मुकं येस्क पाणीत्यनेन प्राग्दक्षिणाप्र
णयति। ततः पूर्ववत्परिस्तीर्य स्थावीकृस्योन लेखामुल्लिखति। अपहतासुरा इत्य
नेन॥ अथ तामस्मुल्लसकृदाच्छिन्नेरवस्यणाति। ततोन्यस्मिन्पात्रे आज्यमासिच्य अ
ज्यं सर्पिरनुत्पूतं भवति। ततनीतं वोत्पूतं ततश्चरुं पाकं कृत्वा अग्नेर्दक्षिणतो निदधाति।
अथ ध्रुवामुतेनाज्येनाभिघारित स्थालीपाकं अग्नेरुत्तरतउद्धास्याग्नेः पश्चिमदेशे नि
दधाति। ततो जनाभ्यंजनकशिपूपबर्हणानि अग्नेर्दक्षिणतो निदधाति। कशिपू
पबर्हणे प्रशिद्धे। अथ प्राचीनावीती पंचदशसंख्यासंयुक्तइध्ममग्नावाधायावदान
संपदामेक्षणेनादायतेनैव जुहोति। सोमाय पितृमते इत्याभ्यामुक्तौ वदानधर्मेण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज्ञ० ह्यते। स्वाहाकारप्रदानेमेन्नणानुप्रहरणं तं यज्ञोपवीत्येव करोति। अस्मिन्यज्ञे प्रि
५८ एवेदानीं प्राचीनावीति भवति। तेस्वार्थं पिंडस्थानदेशेषु त्रिषूदकं निषिंचति। प
राचीनेन पाणिना स्वधं तां पितर इत्येवमादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः। तेषु त्रीन्पिंडान्निदधाति
पित्रादिभ्यस्त्रिभ्य एतत्ते सावित्यनेन मंत्रेण। सर्वत्रासावित्यस्य पदस्थाने पित्रादीनां
नामानि संबुध्या निर्दिशति देवादनयज्ञदत्तेति॰ अत्र बह्वो विकल्पा चार्यैः प्रति
पादिताः। आचार्यस्याभिप्रायो वक्ष्यते। चरुणां पिंडानदति तत्सोनिषेत्रेणाकालेष्टू
वीक्षेन मंत्रेण स्वाहाकारांतेन पाणिना पिंडं जुहोति। उत्तराभ्यां निपृणाति। यः पित्रादी राम
नां नामन जानाति। तस्य यथासंख्यां ततद्वेवमादीनि नामानि भवंति। अथ निष्टा ५८

तान्पिंडाननुमंत्रयेत। अत्र पित इत्यनेन द्वितरयोरुक्तेन प्रकारेण विनियोगः कर्तव्यः। आसा
दितानां पात्राणां नव पात्राणि शिष्टानि तेषां द्वयोर्द्वयोरुत्सर्गो भवति। एकस्य तृणां द्वि
तीयं भवति। अथ यथोक्ते कालेष्टकाः कर्तव्या॥ तस्याः पूर्वेद्युरनाहिताग्नेः पार्वणवद्भव
ति। विशेषविशेषस्तु वक्ष्यते॥ ओदनः प्रसिद्धः। कृसरो नाम तिलमिश्र ओदनो वेदविद्भिः स्मृतः।
पयसि शृतः पायसः। सोमापापितृमतइत्येतयोः स्थाने उदीरतामवर इत्यग्नामस्त्यएषाभिर्होमः
कर्तव्यः। अतोन्यस्मिन्भिर्वापावत्पितृलिंगानावत। अपूपाः पिष्टमयाः शरावमितिपुरुषाः
नपरिमाणे वर्तते। एतानि द्रव्याणि चतसृष्वष्टकासु पर्यायेण भवंति। एतेषामोदनादीनां पिं
डपितृयज्ञवद्दानं भवति। अष्टकानां स्त्रीकारितात्रअपरेणगृहे भवंति॥ ॥अथाष्टकाः कर्ते

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रौ० ५९

व्या॥ पशुना स्थालीपाकेन वा। यदा पशुना क्रियते तदा पशुकल्पेनान्यभागांतं कृत्वा श्रामि
त्रस्यायतनादि करोति। ततउपाकरणं प्रोक्षणं च वर्जयित्वा संज्ञपनांतं कर्म करोति। त
त्र यदा स्थालीपाकस्तदा यत्तोज्जुहोति तस्यैव पूर्वं स्विष्टकृतं तदष्टमं जुहोति। ततो वदानानि
। अथावदानैः सह होमो पि स्विष्टकृदष्टमो भवति। ततो हृदयशूलोद्वासनांतं कृत्वा का
म्य श्राद्धवद्ब्राह्मणान्भोजयति। स्थालीपाकेन क्रियायां पाकयज्ञधर्मेण स्थालीपाको भवति
। मंत्रदेवतानां तूष्णीं चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपति प्रोक्षणं तथैवायसहैवावहत्य श्रपयित्वा
ततएवावद्यायसमाकृतीर्जुहोति पूर्वोक्तैर्मंत्रैः। ततः स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयति। अ राम
थ पूर्ववद्ब्राह्मणान्भोजयेत। ऐषाष्टका भवत्येतां कर्तुमशक्तो ऽनडुहो यवसमाहरणं कुर्व्व ५९

दहनं वा कुर्यादेषा मेष्टकेत्यभिधीयते। अथान्वष्टक्यं नाम कर्म भवति। अत्र पशोः क
रणापद्धे ऽवदानविधुं मांसं ब्राह्मणभोजनार्थं संस्कुर्वंति। दक्षिणाप्रवणे देशे ग्निमुपसमा
धाय परिश्रित्योत्तरतो द्वारं करोति। अथवा न परिश्रयत्यथानाहिताग्निपार्वणवत्सर्वं भव
ति। तत्र विशेष एव वक्ष्यते। समूलेन बर्हिषा त्रिः प्रसव्यमग्निं पर्यग्नौ पात्रासादनमग्निपरिस्त
रणांति। ओदनकृसरपायसानि श्रपयित्वा दधिमंथान्मधुमंथान्मावश्रयति। उद्वासन
काले नातिक्रमेणाग्निधार्योद्वासयति। घृतमिश्राः सक्तवो दधिमंथा भवंति। मधुमिश्रा
ः सक्तवो मधुमंथा भवंति। उल्लेखनकाले द्वे लेखे उल्लिखति। उभयेषामेकदा छिन्नैः स्तरणं
ति। होमकाले ओदनकृसरपायसदधिमंथेभ्यः। पृथक्पृथग्गृहीत्वान्येषु पात्रेषु घृताक्ता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा° कृत्वा पार्वणं वदान्नपूर्वेणं वदायस्तु होति । उपभुक्तादन्नं सर्वेभ्यो हविर्भ्यो गृही
६० हीत्वा मधुमंथे । सह पिंडान्प्रदद्याति । पूर्वस्यां लेखायां पितॄणां पिंडं निपरणं भवंति । स्त्री
णां तु पश्चिमस्यां स्त्रीणां तु विद्वेषो बोवस्यतां कुंभं तां मातरः । कुंभं तां पितामह्यः । कुंभं तां प्रपि
तामह्यः । इत्येवं निनयनं भवति । एतन्नैयद्यद्देयाश्लाम त्रात एतन्नैरुद्रदेयाश्लामत्रा
त एतन्नै विष्णुदेयाश्लामत्राविति । अथैकस्मिन्पिंडे यदि द्विद्वे भवत । एतद्धो रुद्रदाय यज्ञदे
याश्च युवा मत्राविति । यदा बह्वो भवंति एतद्वो यज्ञदा विष्णुदा । याश्च युष्मान त्राविति ए
वं दानमंत्रा भवंति स्त्रीणां पिंडं दत्वा तस्मिन्तस्मिन्पिंडे स्वराभासैयं वनिनयेत् । गौरी राम
माध्वी पैष्टी बहुविधा स्वरा एतासामन्यतमां दद्यात । हन्नागडवमावामिति । यज्ञदेश्र ६०

भ्यंक्ष्व विष्णुदे अभ्यंक्ष्वेति । यदि द्विद्वे भवत । यज्ञदा रुद्रदे अभ्यंजाथां । यदि ब
ह्वो भवंति । यज्ञदा रुद्रदा विष्णुदा । अभ्यङ्ग्ध्वमित्येवमभ्यंजनं दद्याति । यज्ञदे अंक्ष्व रुद्र
दे अंक्ष्व विष्णुदे अंक्ष्वेति यदि द्विद्वे अंजाथां । यदि बह्वः अंग्ध्वमित्येवमंजनं दाद्याति । एतद्वोम
तरो वासो मा नो नोऽन्यन्मा तनो युद्धमिति वासो ददाति । सूत्रमंत्राणो पश्चात्प्रवाहणं
तु मयेषां सकृदेव भवंति । शेषं प्रसिद्धं । कशिपूपबर्हणोत्तमिद्धेतो । अन्नचक्रं समाप्तं
॥ ॥ एते पुत्रिषु कर्मसु ब्राह्मणा भोजनेन तु नव वा दश ब्राह्मणा भवंति । असंभवे सप्त पं
च त्रयो वेति । सप्त पक्षे एकस्यैकस्य पवेशयेत । द्वयो स्त्री स्त्रीणां वयं तेद्वयो रेकैकं एकस्य
स्त्रीन्नः । पंचंहे मंत्र शिरसो अनुत्तमिपरपत्नानामष्टमी घष्टका भवंति । मध्यमाष्टकाया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज०

६१ मेववा भवति। एवमाद्या हिंसाग्नेरुपासनाभवे शालाग्नौ भवति। मासे मासे वापर
पक्षे ऊर्ध्वं चतुर्थ्याः। कस्यांचित्तिथौ ऽवष्टकावन्मासिश्राद्धं भवंति। अन्वष्टकं वर्षमासि
मासि कार्यं पार्वणं वा उभयोरेतस्य पार्वणस्य विकल्पः। पार्वणं पक्षेपि प्रोष्ठपद्या
अपरपक्षे एतदेव भवति न पार्वणं। एतेन माघ्या वर्षं प्रोष्ठपद्या अपरपक्षे इति वचनसा
मर्थ्यात्॥ इत उत्तरं त्रयाणां वर्णानां रथारोहणं नामकर्म वक्ष्यते। रथमारोढुमिच्छन्यदा
भवति तदा रथचक्रयोः पश्चिमदेशे प्राङ्मुखो हस्तेपूर्वं स्पृशत्यनेन मंत्रेण। आभ्यांपा
भ्यां देवरश्युगपत्स्पृष्टा वा मर्दयमह्य इत्यनेन दक्षिणां चीषाभ्यां पाणिभ्यां युगपत्स्पृशति। राम
ततो वायोष्टा वीर्येणेत्यनेन दक्षिणपूर्वाभ्यां पादाभ्यामारोहति पूर्वं दक्षिणेन पादेना ६१

रोहतीत्यर्थः॥ तत्राश्वाः केचन रश्मिवाह्याः केचन दंडवाह्या भवंति। ये निगृहीता आत्मन
स्ववशा गच्छंति ते रश्मयः। तान् ब्रह्मणोवस्त्रेजसा संगृह्णामीत्यनेन स्पृशति। ये दंडवाह्या
स्तान् दंडिनस्पृशति मंत्रः स एव। यदा बोदिता दृष्टदेशमभिगच्छंति अश्वान्ये वाभिगच्छ
न्तु सहस्रं वहोतीमं मंत्रं जपति। वनस्पत इति मंत्रं जपति। अन्यान्यपि वनस्पतिनिर्मि
तानि रथसदृश्यानि शाकटादीन्येवमारोहंति। छिद्रोन्येयमाव वित्यनयाप्यादंग
मस्य दिस्पृष्टं रथस्याहृत्य युगादितद्वंगवदानस्पृशति। एतदंतं कर्म रथस्याहरहरारोह
णे भवति। देशांतरगमने त्वपूर्वेणास्मिं दिशा पक्षे देव भवति। अर्थप्राप्तिर्दर्शनं भवति।
यत्र नावा वाह्या नद्यस्तित्र सुत्रामाणमित्यनया नावमारोहति। अग्रुपरक्तस्य रथ

ज० स्यापंविशेषोनुपयुक्तैरथेनगच्छन्पूर्वंयोलोकप्रकाशोस्ति।तंगात्वासर्वदाअवि
६२ शेषीमोक्षद:तंवापदक्षिणीकृत्यया।फलवत्या।आम्रजंबादीनांशाखास्तारगृहं
प्रत्यानयति।अन्यद्वारगृहोपयोगियद्द्रव्यंतद्गृहीत्वागृहंप्रत्यागच्छेत॥ ॥रथारोह
णंसमाप्तं॥ ॥इदमन्यन्नैमित्तिकमुच्यते।यदैकस्मिन्नेवेद्वयोर्मतेदमितिविसं
वाद:तत्रायंविधिरुच्यते।यदासंसदां व्यवहारस्थानंप्रतिपद्येततदास्माकंउत्तमंक
थीत्येतामृचंजपित्वाआदित्यमीक्षमाणा:प्रपद्येत।यदाव्यवहारस्पष्टुंप्रत्यर्थिनंद
निक्रामति०अभिगच्छत्यात्मन:कर्मनिवेदनार्थंतदाअधमंमेतिसूक्तंजपति०अथयम
यदादित्योस्तंगच्छतितदावयमर्थेद्रस्येत्येतामृचंजपत्वाव्यवहारपरिसमाप्तेः ६२

तीतितद्दोदिवोदुहितरइत्येतामृचंजपत्वाव्यवहारपरिसमाप्ते:संध्योपासनांतमे
वेदं॥ ॥अथगृहनिमित्तेसमृद्धसमृद्धीभवतइतिपूर्वंबाह्येर्लक्षणैर्गृहमूमे०परीक्ष
पर्तिष्यते।यत्रदर्भाणांमाविद्यातेन्द्रमावोपधिदनस्पतयोविद्यंतेकंटकिन:क्षीरिण:
संतिवेतरनाम्मूलेनसहोत्पाद्यतस्माद्देशाद्बहिर्नेतव्या:आपामार्गादयोपिमूलेनस
होत्पाद्यबहिरुद्वास्या॥अन्येवशास्त्रीतरेद्दशएवंप्रकारास्ताश्चपरिखायोद्वासये
त:अथसर्वाभ्योदिग्भ्य:आपोमध्यंगच्छंतितथाभूमिकृत्वागृहंकारयेत।तत्रप्राच्यां
दिशिगृहिणा:शयनीयंभवति।तस्यामेवदिशिशयनीयस्योत्तरतोयशाश्रीश्चक्र
पोगच्छंतितथानिर्गमनार्थमवनिकांकुर्यात्।एतल्लक्षणायुक्तंयाक्षविद्यावृत्तयनधा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज० न्यादिभिः। सर्वाभिर्दिग्भिश्छिद्रैः सछिद्रं भवति। यदा सौम्यां दिशि यवनिकाकृता तत्र
६३ गजशरणं महानसं कुर्यात्। तथाकृते गेहे बंधकं भवति। यत्र हि वेश्मानि षड् जनैर्वि
धभिः सह सासमासौदीच्यां दिशि दक्षिणप्रवणो देशः कार्यः। एतस्मिन्नुद्देशे कि
यमाणं पुरं वर्धितं भवति। दोषाश्च संतीति ते दोषाः प्रदर्श्यंते। एतस्यां दिशि क्रिय
माणायां तस्मिन् गृहे पुत्रवान् प्रामाणुका भवंति प्रियं तदित्यर्थः॥ वादकाग्रतिका
श्च भवंति। यत्र सर्वैर्वंशैः कर्वज्ञोषवद्धत्वात् तत्र सर्वाभ्यो दिग्भ्यः प्राणो मध्यं गच्छति गृह
स्य मध्ये समाकर्तव्या। तत्राकृता शुभस्थापनी शुभकरी संपूर्णा च भवति। अत्र भूमिः राम
शोधनं स्थापनीयादेर्दिगभिधानमात्रं कृतं। अथ वक्ष्यमाणानि विशिष्टान्यो न्यम ६३

६.

नंतराणि भवंत्यतः पूर्वं श्रुतवर्णादिसंयुक्तं वास्तु यथाक्रमं परिज्ञाय तथा ज्ञानुमान
प्रमाणं वत्सरं खंगर्तं खात्वा पांसुप्रतिपूरणादिभिः। पुराशंसं परीक्ष्य तदा स बहुशः। शुक्लं
करोति ततः सर्वाशु स्म मवत्सरं सम घ्यतो निम्नं प्राक्प्रवणं स्थंडिलं कलापाक्प्रतीच्योरेवा
यंतं वत्सरं संकृत्वा शमीशाखयोर्द्वे वरशाखया वोदकं गृहीत्वा प्राच्यां दिशि प्राङ्मुखः श्राने
द्रं ज्ञामी भवतामित्यनेन मंत्रेणानेन प्रदक्षिणं परिव्रजन प्रोक्षति शुक्तस्य प्रोक्षणस्य च त्रिरा
वृत्तिं कुर्वन् यथा स्थंडिलं सर्वं प्रोक्षणेन व्याप्यते तथा प्रोक्षणं तन्वंत। कलशेनोदकं गृहीत्वा
पो हिष्ठा मयो भुवइत्यनेनाविच्छिन्नामुदकधारां प्रदक्षिणं त्रिः परिषिंचत्यत्रापि त्रयो
दकधारो हरणस्यावृत्तिर्भवति। एवं प्रोक्षणोदकधारयाच बहुशः कृष्टेन स वास्तुनः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ज॰ संस्कारं कृत्वा शयनीयादेर्गृहस्य पार्श्वत्यस्थूणा भवन्ति तावन्तो गर्ताश्चतुरस्रान्खातानि पुग
६४ र्तेषु कुशकाशीपालं चावधापयति। एवं कृते तस्मिन्गृहं न दहति॰ एतासां स्थूणानां या मध्यमा
स्थूणा तस्याः॰ गर्तेयं विशेषः॥ अवकाः शीपालं च निधाय तस्मिन्नागाग्रोदगग्रान्कुशानास्तृणा
ति॰ व्रीहियवमतीरपः कृत्वा तस्मिन्गर्ते निषिंचति। अच्युताय भौमाय स्वाहेत्यनेन मंत्रेण
ततो यदास्मिन्गर्ते वस्थाणस्थूणा स्थीयते तदा स्थूणामनूपविष्टस्यानुमंत्रयेत्। इहैव तिष्ठत्या
म्यां यदा सर्वे स्थूणासु वंश आधीयते॰ तदा संस्थाप्यमानं वंशमनुमंत्रयेत्। ऋतेन स्थू
णादित्यनेन मंत्रेण। द्वितीयमपि वंशं मंत्रेणैवावधार्य वंशान्तरेष्वपि तिर्यग्वंशाननिर्दिशात्। राम
भकृश्शरणादेरपि वंशो स्थापयितव्यः पार्श्ववंशो वंशान्तरेषु वंशो बहिः कृत्य कुर्यात्। कलाणव ६४

काटीकरोति केचिद्दंशश्लक्ष्णानि कुर्यादिभिः कुर्यादिति वदंति। ततो लेपनास्तरणादिभि
गृहं परिसमापयति। ततः शोभने मुहूर्ते पूर्वं बीजानि स्थापयित्वा बीजवतो गृहान्प्रविशति॰
दूर्वादिभिः सह पूर्वं स्थापितामुत्तरपूर्वशिलामुपमणिकं प्रतिष्ठापयति। पृथिव्या अधिसंभ
वस्यनेन मंत्रेण। आ रंगरो वावदीति त्रेधा बद्धो वरत्राया इरामु ह प्रशंसत्यनिरामप बाधतामि
त्यनेन वा॰ ततो तस्मिन्मणिकेऽपस्त्रासेचयेत्। एतु राजा वरुणो रेवतीभिरित्यनेन मणिक
मद्भिः पूरयित्वा तस्मादपो गृहीत्वा तासु पूर्वब्रीहीन्यवांश्च दक्षिणहिरण्यं चावदधाति। ताभिरद्भिः
शं न इंद्राग्नी भवतामित्यनेन सूक्तेन पदनिर्णेनि। परिक्रमन्गृहं प्रोक्षति। सूक्तस्य शेषेणास्य
वास्तोः शांतिर्भवति। अविच्छिन्नोदकधारया त्रिः पर्येति॰ आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तिसृभिरेव नापितस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गृ० ६५ स्पर्शोदकधाकराकारेणास्यवास्तुर्निर्भवति। ततो गार्हमध्ये गृहान्नप्रणीतम् पूर्वं स्थालीपाकमेव
अपयत्यत्र निर्वापप्रोक्षणोत्पवनीकरोति अथवा दानधर्मेण वा सोष्यते पतिज्ञानीह्यस्मानिति।
यतश्चाग्निर्जीमि कीर्तयते स्त्रोहाकारं पठन् जुहोति। ततः स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयति। त
तो गृहसिद्धेनौदनेन ब्राह्मणान्भोजयित्वा ततो भुक्तवंतो ब्राह्मणाः शिवं वास्तु भवंतो ब्रुवंति
त्युक्ता तेन शिवं वास्त्विति निर्वदति। योपि शाखांतरेण कृतसंस्कारविशीर्णवास्तुनः संस्कारं
प्रविशति। तस्यापि बीजस्थापनपूर्वकं मणिकप्रतिष्ठापनादि शिवं वास्त्विति। एतदंतं भव
त्येव॥ ॥पंचमहायज्ञादीनि नित्यानि कर्माणि धान्यबहुत्वानंतरेण कर्तुं नसंभवंतीति श्रा राम
मीयं क्षेत्रे कृष्टुमारभमाणः उत्तरप्रोष्ठपदोत्तरफाल्गुनीरोहिणीनां त्रयाणां नक्षत्राणामात्म ६५

नोनुकूलेन नक्षत्रेस साधनः सन्नौपासनं गृहीत्वा क्षेत्रस्यानुवातं गत्वोपविश्याग्न्युपसमाधाना
द्याज्यभागांतं कृत्वा ततः क्षेत्रस्य पतिना वयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्यृचमाज्यं हुत्वा कृष्टुमारभ
ते। ततः स्विष्टकृदादि समापयत्यथ वेदं सूक्तं जपित्वा कर्षयेत्॥ यदा मन्त्राणार्थं संगमकाले
शर्यं गावो गच्छेति। तदा प्रतिष्ठमा गावो माहमानाः आत्मीयाः परकीया वा गाः अदीर्घशो
पविश्य मयोभूर्वा अभिवातमस्त्वित्याद्येताभ्यां षड्भ्यां मन्त्रमंत्र्येत ततो ईक्षमाणो वदे
त्या अस्ममितत्वेलायां गोदके स्नाप्य यामं प्रतिपदायां [illegible]
नु विलमित्यनेनानुमंत्र्य प्रारब्धस्य सूक्तस्य हे अश्वो शिष्टेत्यादेवे विति तान्यां यानुमंत्रयेत।
ऐके आचार्या आयती नोगवामनुमंत्रणे आगावो अग्मन्नित्येतत्सूक्तमिच्छंति। गुरुगा

प्र० यर्द्वितानां परकीयानां ग्रावांयसंधानास्वात्मप्रतिष्ठित। म्नतान्पुनःप्रशमयेत्यनेनाग्निलोपप्रत्यवायं न क
६६ रोति। परिमाणः प्रथमस्यावस्थानस्य विचारणाभावात्। द्विरुक्तिरध्यायांतलक्षणा। श्रेमपिशा
नीषमितिसकृद्देवदेत्य। ॥आश्वलायनगृहीदाम्यजयंतस्वामिना। कृतौ। विमलोद
यमालायां द्वितीयोध्याय ईरितः॥ ॥अथ देवयज्ञादयः पंचमहायज्ञा वक्ष्यंते। तत्रत्रयो
यज्ञा। वैश्वदेवेनोक्ताः। ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायो येतत्यद्गुतिश्रुताव्रुक्तः। इहचोत्तरत्र वक्ष्यतो मनु
ष्ययज्ञः स्मृतावुक्तस्तेतोऽतिथीन्नभोजयेदिति। तत्र देवयज्ञो नाम यद्गौहयत्येतेत्रैवबलि रा म
हरणं भूतयज्ञः। पितृयज्ञस्तत्रैवोक्तः। एते त्रयो यज्ञा अतिथ्यादिभोजनार्थात्पाकात्क्रि ६६
यंते। यस्य वाग्नौ न क्रियते रतस्य वाग्नं न दीयते न ततरभोक्तव्यमित्यभोक्तव्यान्नविधानादि

त्यनेन वाद्वावुक्तत्वात्तन्वैश्वदेवस्यान्नसंस्कारार्थता प्रतिपादिता। एवैकानामेव नित्यार्थमि
हविधानादात्मसंस्कारार्थता च। अपूर्वविधानेवानिष्टाः प्रसंगाद्देवयज्ञादीनां त्रयाणां प्रयो
गः एवमुक्तः। एते यज्ञा अहरहः कार्याः स्नदकरणे प्रायश्चित्तश्रवणात्स्नातकव्रह्मयज्ञतलो
पेचप्रायश्चित्तमभोजनमिति तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीतेति वचनात्। तत्र ब्रह्मय
ज्ञमनुष्ययज्ञौ वचनांतरेणकदाचित्प्रतिषिद्धौ यद्यात्मा ऽस्तु विर्यद्देशा उभयत्र दशाहा
निकुलस्यान्नं न भुज्यत इति वशिष्टास्त्रयो यज्ञा आशौचादिषु पिकर्तव्या इति केचिद्व
दंत्यन्ये भोजनार्थात्पाकात्क्रियमाणत्वाद्यदा भोजनाभवस्तदा वैश्वदेवस्याप्रवृत्तिः। श्रा
प्तात्रापितदर्थपाकमभिनिर्वर्त्य वैश्वदेवं नामकर्तव्यमित्येतस्मिन्व्याख्यानेष्वस्तु॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज० सन्ध्योपास्तिर्ब्रह्मयज्ञं करोत्यातिथ्यभोजनं आशौचादिदिवसेषु सर्वेषामकरणमिति वदंति
६१ ॥ ॥अथ पूर्वोक्तस्य ब्रह्मयज्ञस्य विधिर्वक्ष्यते॥ ॥इति कर्तव्यतामात्रस्येह विधाना
त्पूर्वोक्तः क्रमेण नियतः स्वाध्यायं कुर्वन् ग्रामाद्बहिः प्रागुदीच्योरन्यस्यां वाऽनिंदि
तायां दिशि निष्क्रम्य नदीतीरे देवखातादिषु नरतो अपोवगाह्य अभ्युदयार्थस्नानवि
धिना वा स्नात्वा नियमेनाचम्य कालेयज्ञोपवीती भूत्वा आचम्येति त्रेल्यत्वाश्य निधे
अथ क्षेपके अपश्रात्युत्थेति स्नानविधिना स्नात्वेति सूत्रकारेणोक्तं तत्र मध्याह्ने यथाशा
क्ति स्नानविधिरुच्यते। वक्ष्यति ह्योभागे तिलकुशादीन्गृहीत्वा नद्यादुदकं प्राप्य शुचौ भू राम
मौ तिलपुष्पकुशादीनि स्थापयित्वा कूलादेरशुचिप्रदेशान्मृत्तिकामादायतत्रैव स्था ६१

पयित्वा कूलान्यतरद्यावधोंगानि प्रक्षाल्य तत आचम्योत्तरं भागं सावित्र्याभिमंत्र्य प्रतिदि
शं देवताः स्मृत्वा प्रक्षिप्योर्ध्वं च प्रजापतिमुद्दिश्य प्रक्षिपेत् ततो मृदं पाणिभ्यां गृहीत्वा आ
दित्यं प्रदर्शयेत् उद्घाटृतेति मिः सावित्र्या वा उभाभ्यां वा प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरुत्तमां
गानि मृदालेपयेत्। गंधद्वारामित्यनया वा ततः स्योना पृथिवि भवेति त्रिभिः अथवास
वैर्मंत्रैः सकृदेव मृदांगानुलेपनं भवति। ततः हिरण्यशृंगमित्यनेन वरुणं तीर्थं प्रार्थ
यित्वा पंडूवतां च स्मृत्वा भगवंतं वराहरूपिणं विष्णुं स्मृत्वा शनैः शनैः प्रविश्य जलं तत्र स्थो
पीतेन्द्राभिरित्यनयाऽवगाह्य ततः इदमापः प्रवहतेत्यनेन ततः सुमित्रा न आप ओषधयः
संत्वित्यनेन ऐवं त्रिरवगाह्यापो हि ष्ठेति तिसृभिः पादशः शिरोभ्युक्षेत्। अत्र प्रतिपादं

न० णापः कर्तव्यः॥ तथा यस्य क्षयाय तिष्ठथेत्यनेनोदकं शिरः प्रदक्षिणीकृत्याधः क्षिपेत्॥ त
६० तए तो विंदुमित्यनेन तत्येन प्रत्यग्वं शिरः प्रोक्षपेत्॥ ततस्तरत्समंदीत्यनेन सूक्तेन॥ आ
घ्रातव्यं नो ष्ठ क्रांतेन॥ ततो मुखमभिमन्त्र्य त्रिः पठेदघमर्षणं ऋतं च सत्यं चेत्येताभिर्दशाभि
र्वा त्रिर्मार्जनं कृत्वा सकृदघमर्षणं करोति ततः प्रजापतिस्तथा प्रलिख्येवमादिभि
स्तर्पणं करोति देवतीर्थेन शततर्षिभ्य तीन र्मषितीर्थेन स्तु मंत्रा धानावाप्यानपितृ
रपितृतीर्थेन प्राचीनावीती॥ इतः प्राक् सर्वत्र यज्ञोपवीत्येव। एवमप आप्लुत्य य
ज्ञोपवीत्याचम्य सद्यः प्रक्षालिते शुक्ले वाससी परिधायोत्तरीयं च॥ कृष्णेनेत्या॥ नन राम
सूर्यायोदकांजलिं प्रक्षिपेत्॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्याचमनं करोति ततआपः पुनंतु ६०

त्यनेनोदकं पीत्वा यथोक्तमाचमनं करोति ततआपो हिष्ठेत्यनेन सूक्तेन तत्येन वा
त्मनो मार्जनं कृत्वा कृष्णेनेत्यनेन सूर्याय घृतांजलिं प्रक्षिपेत्॥ ततः प्रदक्षि
णीकृत्याभिमुखो हृदि शिरसि वा करांजलिं कृत्वा उदुत्यं जातवेदसमिति च
योदशा चित्रं देवानामिति षट् तच्चक्षुरित्येकः अथवा पूर्वसूक्ते योगे ह्येकेका
त्वं जपेत् ततस्त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य हंसः शुचिषदित्येतां जपेत् ततआचम्य सा
वित्रीमष्टसहस्रमष्टशतं दश वा जपित्वा यथाविधि ब्रह्मयज्ञं करोति॥ ततस्त्वप
आप्लुत्य यज्ञोपवीत्याचम्य इत्येतेषां प्रक्षालनमभिसमीक्ष्य सर्वं सिध्यतीति क्षेप
कः॥ रक्तिन्न वाससा सद्यः शोषिते ईषत्तश्चक्त्वा वाससी अक्लिन्न वाससी ईषद् आर्द्र वास

ज॰ सीआगमादन्यतरत्परिधायकर्मांगं द्वितीयमाचमनं कृत्वा शुचौ देशे नियमेना
६८ सिकाले प्राग्ग्रान्दर्भान्स्तृणाति। ततस्तेषु दर्भेषु येन प्रकारेणोपविष्टस्योपस्थक
रणं भवति थोपस्थं कृत्वा प्राङ्मुख उपविशति। ततः प्रागुक्ते पवित्रे गृहीत्वा तद्वा
नो दक्षिणोत्तरौ पाणी संदधाति। केचित्प्रसारितांगुली पाणी अन्ये अप्रसारितां
गुली वामपाण्यंगुष्ठप्रदेशिन्योरंतरे एवं तस्यांगुलीर्नीत्वा दक्षिणपाण्यंगुष्ठं सं
वेश्य संदधतीति ततएकाग्रमना ब्रह्मणो वीसं मीलनं कुर्वन्ने न वा प्रकारेणात्मा
नं अन्यैन्यमनस्कं मन्यमानः पूर्वमेव कृतयादीनामन्यतमं मनसा ध्येयं ध्यात्वा कर्मीत्य राम
रिमाणं वाभिसंधाय प्रणवव्याहृतीः सकृदुक्त्वा सावित्रीं पच्छोऽर्द्धर्चशः प्रणव ६८

सानां त्रिरुक्त्वार्धं वेदस्कंधमनुवाकं वा यावत्पूर्वाभिसंधितं मध्यं वदधीत्य नमो ब्र
ह्मण इत्येतां त्रिरुक्त्वा प्रणवं कुर्यात्। न उत्त्वि। प्रणवव्याहृत्यादि परिधानांतं मध्यमः
स्तरः। ये अशक्ताः ते प्रणवव्याहृतिः सावित्रीः पूर्ववदुक्त्वा सावित्रीमेवाधीत्य परिधा
नं कुर्वति। सावित्री मध्यधीयीते ति वचनात्। ब्राह्मणानुकारेणात्र वक्तुं संकीर्तितं तत्स्वा
ध्यायस्य फलमेवेति मंतव्यं॥ ॥ततउदकसमीपे गत्वा प्राङ्मुख उपविश्य प्राक्षिप्तना
मनुस्मरन्दैवेन तीर्थेन प्रजापतिस्तृप्यत्वित्येवमादिभिर्मंत्रैः प्राजापत्याद्या देवतास्तृप्य
त्वित्येवमंताः प्रतिमंत्रमुदकं गृहीत्वा मंत्रांते वसिंचमर्पयति। एवमंतानि तर्पणानि
मंत्रः॥ ततआर्षेणतीर्थेन शतर्चिनस्तृप्यंत्वित्येवमादिभिः क्षुद्रसूक्ता महासूक्ताद्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज० त्यं तैर्मंत्रैर्ऋषीन्तर्पयति। अथप्राचीनावीती पैतृकेण तीर्थेन सुमंतुजैमिनीत्याद्यन्प्रपि
१० तामहं तर्पयामीत्येवमंतमुदकेन तर्पयति। ततश्चाचम्यात्मनो गृहं गत्वा यद्दात्यति
थिभोजनादि तदस्य ब्रह्मयज्ञस्य दक्षिणा भवति। एवं कस्यचिद्विधेरसंभवे क्षिप्ता वाच्ये
तव्यामनेनोपस्थरणाद्यकृत्वाप्यध्येतव्यमित्युक्तं भवति न चेति कर्तव्यतान्तरेणाध्या
यत्वमस्येत्यर्थः॥ यद्वा मृतकेनात्मनोऽशुचित्वे सत्याधिनाशाशौचस्य मलवद्वालना
संभवेन वादिशश्चाशुचिरमेध्यादिलेपेन तदैवास्यानध्यायः॥ ॥पूर्वोक्तस्य ब्रह्मयज्ञ
स्य नित्यत्वादत ऊर्ध्वमध्यायोपाकरणं नाम कर्म ह्य्यते तदुर्बाद्ध्योर्मासयोः। तत्र श्राव राम
णे मासि षधयः प्रादुर्भवंति येनस्मिन्मासे श्रवणेन नक्षत्रेण कर्तव्यं यदा वर्षस्योक १०

र्षो भवति तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन कर्तव्यं। श्रावणमासस्य पंचमी तिथिर्यदा हस्तेन
युज्यते तदा वा एवमध्ययनप्रारंभे त्रयः काला अभिहिताः तत्र यदा करोति तदोपासनं
विहृत्याज्यसंस्कारांतं कर्म करोत्याज्याधिश्रयणात्पूर्वं दधिमिश्रान्सक्तूनग्निसमीपे
निधायाज्याधिश्रयणादि करोत्यध्यापनार्थैः शिष्यैः समन्वारब्धः आधानाद्याज्यभागौ
विकल्पेन कृत्वाद्वयोः कर्मणोरेना देवता आज्येन जुहोति। सावित्रीं ब्रह्मणा इत्येवमाद्या
ऋषिभ्यः इत्येवं अंता आज्याहुतीर्हुत्वा सवदानधर्मेण दधिसंयुक्तान्सक्तून्जुहोति कृत्वा
प्राक्संस्थानुदक्संस्थानि वेत्येतदविस्मरणमग्निमीतलडत्यनयर्चैकामाहुतिं हुत्वा कुंभं
कइत्यारभ्य यतेरानहूतं हविरित्येवमंतं प्रत्येकं द्वे द्वे ऋचौ जुहोति यत्र। शाकलबाष्क

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज० लयोरेतदेव सूत्रं द्वयोः संहितयोर्ग्रहणं वा तत्रये समानीव ग्रामकृतिरित्यनया संहिताया
२१ ः पारं गच्छन्ति ते समानीव ग्रामकृतिरित्यनयैव ब्रह्मचारिण स्विष्टकृतं तच्च कृति प्रत ब्रह्मचारिणोम
हइति समाम्नायं ते पठन्ति ते तयैव ब्रह्मचारिण स्विष्टकृतं तच्च कृति न समानीव ग्रामकृतिरिति
अयमर्थ उभयोरैकैकग्रहणात्। अत्रान्यशेषात् स्विष्टकृतेनाव द्युति। सावित्र्यादीना
मेगासाता। स्विष्टकृद्धोमानन्तरं दक्षिणसके न्याश्नाति। प्राश्य पाश्चात्याग्निसमीपमेत्य स्वस्य मंज
लिं परिस्तरणानामधः कृत्वा न्येनोदकमासेचयति। एवं मार्जनं कृत्वा अग्नेः पश्चाच्चाग
ग्रेषुदर्भेषु प्राविश्योदपात्रेशरावादावुदमासिच्य ब्रह्माडल्यं तर्पयेत प्रागग्रान्दर्भा कृन
न्कृत्वा जपेति सर्वैरुपैरेवोंकारव्याहृती। सावित्री च त्रि। कृतं तत्का अग्निमीलं इत्याग्न्य ७१

स्कन्नो मनुदा कामध्या ग्रन्थं वा प्रारभंते। आध्यायान्यथाशक्ति वाचयति ततः पूर्णपा
त्रनिनयनादि शिष्टं कर्म समापयति एवमुपाकृत्याः स्मृति सिद्धाननध्यायदिवसान्परिह
त्याधीते शिष्यांश्चाध्यापयति। पश्चात्पूर्वमधीते सशोभने दिवसे स्वाध्यायं प्रारभ्य नियमेन
षण्मासानधीते शिष्टान्मासांश्चाकरन्यैणादीन्वेदांगान्यधीते। यो नियमो पूर्वाध्यापिनः। स
एवासमाप्तविद्यस्य समावर्तनं कृत्वा गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य पुनरध्ययनं कुर्वतः। अब्रह्मचा
रिणः प्रतिषिद्धमधुमांसाशनस्त्रीगमनखट्वाशयनादीन्यकुर्वन्नेवाधीते। ब्रह्मचारी ब्र
नधीत विद्यो हरहः स्वाध्यायं कुर्वाणो दंडमेखलादीन्धारयन्भिक्षाशनाएवाधीते। के
चित्तु कालेसमावृत्तानां प्रजार्थं भार्यायांगमनमिच्छंति। एवं समावर्तानोत्तरकालमध्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज० यन्नं संवत्सरमात्रमिति कथयन्ति। अतः संवत्सरमात्रमधीत्य गार्हस्थ्येन वर्तते। ततो माध्यंपौ
१२ र्णमास्यां ग्रामाद्बहिर्विविक्ते देशे उपसमाधानादि कृत्वा गृहसिद्धमोदनं कस्मिंश्चित्पा
त्रे गृहीत्वाग्निसमीपे निधायाज्यविश्रयणादि करोति। इहाप्याज्यभागौ हुत्वा सावित्र्याघ
जुहोति। ततो ब्रह्मघर्मेण अग्निमीळे इत्यादिभिरुपाकरणप्रतीकैर्गृहीताभिर्विंशतिभिर्ऋ
ग्भिरन्नं जुहोति। हुते तस्मिन्नेव प्रदेशे स्विष्टकृतं हुत्वा परेण गत्वा वेदाधारं
भमेव करोति। ततः पात्रानि नयनादि शिष्टं कर्म समाप्यापां तीरं गत्वा प्राङ्मुखश्चासी
नः सावित्र्याद्यास्तर्पयित्वा अग्निमीळ इत्यादिभिर्ऋग्भिर्गते उदकमासि व्यासिस्यतर्पयित्वाप्रा राम
ज्ञापत्याद्यास्तर्पयन्ति। संज्ञासंव्यवहारार्थं संज्ञानावफलमेनेद्दैवमाग्री आख्यायै: समा १२

ख्या: केचिल्लौकिके कुर्वन्ति॥ अथ काम्यान्युच्यन्ते॥ पूर्वाण्येकाग्निसाहितानि एतानि हि
तान्यस्मिन्भवन्ति। इह आयुःकामेष्ट्यादयः पाठिता हि तासां काम्यानामिष्टीनां स्थाने विधे
यमानाश्च ये वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यादीनां पशूनां स्थाने विधीयमानाः प
शवस्तेनाहिताग्नेरेव भवन्ति। नानेवलाभानाप्नोतीति नियमलोपात्। प्रयोगाः पर्वाणि भ्व
भिष्टर्वपन्ते पुरोडाशं हविषां निर्वपणकाले आयुःकामः अग्नये आयुष्मते त्वा जुष्टं नि
र्वपामीति निर्वापं कृत्वा प्रोक्षामीति प्रोक्षणमपि तथैव करोति। पुत्रकाम अग्नये पुत्रिणे त्वा
जुष्टं निर्वपामीति। अग्नये आयुष्मते स्वाहा॥ अग्नये पुत्रिणे स्वाहेति होमः। स्विष्टकृदादि होम
शेषं समापयति। यो भूयो भूतिकामः पशुमालभते वायवे त्वा जुष्टमुपाकरोमि वायवे त्वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ज०
७३ जुष्टमुपाकरोवा यद्वेद्यामुष्मै त्वा मि। वायवे स्वाहेति वपास्थालीपाकावदानमंत्र।
कम्यप्रसंगेनायमप्यन्यः काम्याप्रकारउच्यते। इहके चित्तदर्थेनार्था। संज्ञवित्तप्रभवा
यै कस्यै चिद्देवतायै प्रतिशृणोति। यदाभिप्रेतं वस्तु लब्धाहं तदा त्वामनेनयज्ञेनइति
कामसंप्राप्तौ सत्यामसतां यजते। प्रतिश्रुतायाश्चित्तप्रभववस्तुनस्तयागयोग्यद्रव्यमपि
चित्तप्रभवमेवेति। इहापि पिष्टादीनां हविषामन्यतमद्रव्यं हविर्भवति। सा देवता शंकरः
पाशुपतिर्वा आर्या ज्येष्ठा वा काचिदात्मबुद्धिप्रसक्ता। एतासां देवतानां यस्यै देवतायै
पशुः प्रकल्पितः तस्यै तु पशुकल्पेन यागं करोति। यदा स्थालीपाकस्तदा पाकयज्ञ राम
तंत्रेण समीपस्थानीया देवताया यागविधिः करोति यदा स्थालीपाकस्तदा पाकयज्ञतं ७३

त्रेण समीपस्थानीया देवताया यागविधिरुच्यते। आयतानंतस्य जोषा मादिरूपपात्
त्रानिधानांतं करोति। शंकरस्य त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येवमादिकस्य विशिष्टः कृतः। आकृग धूप
धूपदीपादिभिः शंकरमभ्यर्च्य पादमस्तकं कृत्वा शंकराय नम इति बलिं कृत्वा
पो निधिः स्विष्टकृदादि होमशेषं समापयति। यत्र भयं नदी वा न स्थाने तत्र प्लवनं शास्त्र
न प्रयच्छति। यत्र धन्वंतरिः कुबेरश्चैत्यो भवति। तत्र पूर्ववन्निर्वापादिकस्य विशिष्टः कृतः। प्रा
गग्रेर्दक्षिणस्य मध्ये पुरोहितस्य दर्भादीनां प्रतिकृत्य सौतीक्ष्णस्य वृथिसात्र स्थाने पुरोहिताय न
म इति कृतशेषेण बलिं कृत्वा पश्चाद्धन्वंतरये बलिं हरति। ततो होमशेषं समापयति यदा
दूरस्थो धन्वंतरिर्भवति तत्रापि स्विष्टकृतः स्विपाकरूपं वोदिष्टदेशे पुरोहिताय बलिं कुर्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा० स्थापश्चाद्वर्यंतरयेऽर्वंवट्टतेनबलिंहरति। ततः स्विष्टकृदादिसमापयति॥ काम्यानिक
७५ र्माणिकानिचिद्वक्ष्यामिह्वदानीनैमित्तिकान्युच्यंते॥ व्याधितोऽस्वस्थादिपरिगृहीतः॥ आत
रास्तल्यमतः अवस्थातस्त्रोपेतोयक्ष्मगृहीतः एतैस्त्रिभिः पीड्यमानशरीरस्योपशमनोपाय
उच्यते। औपासनंविहृत्याघाराधानादिपूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वा तत्त्वानिरूप्य यथारुच्यपय
ति। ततः परिधिपरिधानादिआज्यभागांतंकृत्वा अवदानधर्मेणासुवामीत्यनेनसूक्तेन
प्रत्यृचंपायसाहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयति। यदासुप्तमनोज्ञमप्रियंआ
न्निष्टंपश्यतितदापरेद्युः स्नात्वासंध्योपासनादनंतरमघानोदेवसावितरिदैवकस्योपस्था राम
द्वाभ्यांपराग्गोष्वप्स्वमिति पंचभिर्वाग्निरादित्यमुपतिष्ठते। योमेराजन्युज्योवेतिवैकया ७५

पस्थानंकरोति। हुत्वाऽग्नेर्भागंवक्ष्यमाणमनोज्ञमनिष्टंबीभत्संवदृष्ट्वापापगंधंविष्ठाग
धमाघ्रायआहिंस्यदेकाणीयोः शब्देस्त्रुत्यन्नेएतेषांषष्णामन्यतमस्मिन्निमित्तेसंजातेसुवद्वा
अहमितिमंत्रंजपति। अग्नमनीषोरजसूर्ताग्निपंगताअथाऽन्यथाज्ञानवशाणप्रकरणप्रति
षिद्धस्यास्पर्शंकृत्वा अप्रतिग्राह्यंप्रतिगृह्यविषमित्येवमादिषु अप्रतिग्राह्यादपुरुषाव्यति
गृह्यअग्निचयनंस्तूपंस्पृष्ट्वाएतेषांचतुर्णामन्यतमंकृत्वाग्राश्यसंस्कृत्यपुनर्मामैत्विंद्रि
यमीत्याभ्यामृग्भ्यांजुहोति। आद्याङ्क्तिग्रहणात्तंत्रेणाग्निसमिधोवाआदधात्यत्राप्यवा
धानापरिसमूहनपरिस्तरणापर्युक्षणानिकरोत्युभयत्रापिनोहोमंकरोति। जपपक्षेत्र
स्वाहाकारोनास्ति॥ सूर्याभ्युदितसूर्याभिनिर्मुक्तयोरिदमन्यत्प्रायश्चित्तमुच्यते। अथावि

८० तं स्वपंतमादित्योऽभ्यस्तं गच्छति तदा स मनं कृत्वा वाग्यतोऽनुपविशन् रात्रिशेषं नयेत्। ततः
७५ प्रभाते स्नानं कृत्वा येन सूर्यमिति पंचभिर्मंत्रैरादित्यमुपतिष्ठेत। तस्यास्तमनवेलायां स्वप
तद्दं प्रायश्चित्तं भवति। अथाधितं स्वपंतमादित्यो यद्यभ्युदियात्। अकर्मश्रांतमनभि
रूपेण कर्मणा श्रांतं वा अनभिरूपेणात्युक्तत्वात् पुर्वार्थं न कर्मणा श्रांतस्यानभवत्येतस्य
यश्चित्तं। रत्यगायनाद्यनभिरूपं कर्म्म तेन कर्मणा श्रांतमपि स्वापंतमादित्यो यद्यभ्यु
दियात् ततः स्नात्वा वाग्यतोऽनुपविशन् अहःशेषं तिष्ठेत्। अन्यस्मिन्नहनि यस्य ते श्च विश्वा
भुवनानीत्येताभिश्चतसृभिर्ऋग्भिरुपस्थानं करोति। आदित्याभ्युदयकाले स्वपतस्तद्दं राम
प्रायश्चित्तं॥ ॥ग्रामाद्बहिर्निष्क्रम्योदकसमीपं गत्वा यज्ञोपवीती आचम्यापोहिष्ठीया ७५

भिरात्मानं प्रोक्ष्य। अभिमानोदके मंडल्यादिनोदकेन सहोदकः। सन् सावित्रीं जपन्वा
ग्यतः संध्यामासीत। सायमुत्तरपश्चिमयोरंतरालो भागः प्रतीच्यादिदिशिषड्भागानतीत्य
सप्तमं भागमभिमुखः। आदित्यास्तमनाद्यारभ्य यावन्नक्षत्राणि दृश्यंते तावत्। एव
मेवाद्यासमिते पुनर्नक्षत्रेषु प्रारभ्य प्राङ्मुखो वाग्यतः। सावित्रीं जपंस्तिष्ठेत्। आदित्यस्य मं
डलदर्शनात् द्वंद्वं नित्यं। इदानीं सम्यग् नैमित्तिकं कर्म्म आह। अनुत्तावर्ण। कपोतो राप्यवा
सीसो मारमुपहन्यात् विशेषेदनुपतेद्वागारसमीपं गच्छेत्। तत्राऽन्यभागांतं कृत्वा देवाः
कपोत इत्यनेन सूक्तेन प्रत्यृचं कृत्वा श्विएकदादिहोमः। एवं सा मा पश्यति। जपति वै
तत्सूक्तं। पद्यावनाथीक वितिकछेन्नदापाऽस्यभागांतं कृत्वा यमुसापथ्यमानदृत्यननसू

ज्ञा०
७६

क्तेनप्रत्ययवद्भूतेनैवैकस्मिन्नेककर्त्रादिसमापयति। जपतिवैतस्य क्तेयथानप्रस्थार्थस्याचे
षणोकर्तुमिच्छतिप्रागभावप्रयोजनामयति। अनेननिमित्तद्वयेनात्यमागहावनोत्तरकाले
संपृक्तविवृतुयेत्यनेनसूत्रेणक्तेनप्रत्ययवद्भूतत्वाद्धोमशेषसमापयति। जपतिवैदसूत्रक्तेप्रदाम
होतमध्यानंगंतुमिच्छति आल्येप्यध्वनिव्याघ्रादिभ्योयदिभयंभवतितदासंपृक्तयन्नेघनद
त्यनेनसूत्रेक्तेनप्रत्ययवद्भूतहोतिजपपतिवा। अत्रापाद्यमागांकर्मकृत्वाजुहोति। समा
वर्तनंगोदानंचसमयपुक्तेनत्रसमाप्तविद्य। सत्समावर्तनोत्तरकालमाश्रमांतरप्रतीति
पतत्कथमाचार्येणातिसृष्टमाणोधमाश्रमंजिगमिषुस्नमित्येतस्यपदस्यस्थानेआचार्य राम
सनानतयाश्रयपुक्तोद्धंदिवदन्तगार्हस्थ्यविवस्थामोभोडतिरूपाराचानापस्तंबापरि ७६

आज्ञंयाततःप्राणापानयोरार्भंडेवित्येतग्राचार्येजपतिआपाकृचरत्नीत्युमौजपि
लाभाहित्रीणामवोह्नित्यनेनसूत्रेक्तेनोभावप्रत्योन्यमनुमंत्र्यविसृजेतक्रस्यावद्भति
श्रुत्योत्कृपकर्षणादन्यस्मिन्नपिकालेस्मृतिदर्शनेनाचार्येणसङ्गविसाधित्वपुत्रयोर
पिविवसतोरिदंस्यावोभोइत्येनद्वन्नेतृषंजपिसाविवसनंस्यात्। एवंगुरुविष्टुंगच्छं
तंपथिपदापन्निगोऽग्निप्रायाचारोवदंतितदाकनिक्रदज्जनुषमितिसूक्तद्वयंजपिला
टेवीसाचमित्येतामृचंजपितिः। यदाशिवादीनामनोज्ञोनिदितावावंशृणोतितदाक्र
न्दिभ्रतमित्येतामृचंजपतिःततोयस्यादिशोयस्माद्वापुरुषाद्भयाशंसितंहोदाविभिया
न्तोदिशंप्रत्युमयतःपदीप्तमुल्मुकंप्रत्यस्येत। क्षिपेदित्यर्थः॥ मंत्रश्चप्रसव्यमालोडपि

ज्ञा० लोल्मुके न महद्दहिपेद्भयं मित्रावरुणेत्यनेनोत्तरतः॥ सुपृष्टमित्यनयोल्मुकस्याधा
११ स्नाग्निं करोति। यदा सर्वासु दिक्षु भयमुत्पद्यते न ज्ञायते अस्मात्पुरुषादन्यतो वे
ति। तस्मादज्ञानात् भयाच्छिद्यते लौकिकेग्नौ आज्यसंस्कारांतं कृत्वाघाराद्याधार्य
.पृथिवीष्ठ ते त्येताभिरष्टाभिर्द्धीलोऽपराजितायां दिशि स्थित्वा स्वस्ति नो मिमीतामिति
पंचर्चोऽपि हावयेत् इंद्रं भयामहदिति सूक्तं शुचोपंचदृचं जपेत्। ततः पूर्वोपात्तनिनादि शि
ष्टं कर्म समापयति। परितस्तरणादिविकल्पोत्र स्मार्तत्वात्॥ पूर्वोक्तानि कर्माणि द्विजातीनां स
मान्येनोक्तानि। इदं तु राज्ञ एव यदा संग्राममुपस्थितो भवति। तदा पुरोहितो राजानं मन्त्रा राम
हयति युद्धार्थं संनहनं करोतीत्यर्थः॥ रथस्य पश्चिमे देशेवस्थाप्याश्रावार्यमित्येतत्सूक्तं ११

पिशाचीभूतस्येत्यादिना कववादीन्प्रयच्छति। अन्वर्थ इति कृत्वास्य प्रयोगो नालिखि
त॥ ॥आश्वलायनगृह्यस्य संपतस्वामिनः कृतौ॥ विमलोदयमालायां तृतीयोध्याय ई
रितः॥ ॥आहिताग्निमधिकृत्य दयाहानविधिरुक्तः॥ स किं कल्पोनाहिताग्नेरपि भ
वति न भवतीति संशयः। तत्र न भवतीति केचित्। यत्नाभावादन्यथा हि यत्नं करोति
यथा एवमनाहिताग्निभिर्भर्त्ये अपयीतिस्वाति प्रणीयस्तु अपादिति एवमनाहिताग्निर्गृह्य
दाने तस्मान्न भवति। भवतीत्यपरे। कस्मात् प्रकरणसामर्थ्यात्। किं च पंचमीमुरसि प्रतस्ये
ति पंचमीग्रहणमपि तदर्थमिति निर्यावहते। यदुक्तमन्यत्र यत्नकरणादिद्वयन्नाभा
वन्नप्राप्नोतीति। तत्र नाराचप्राप्त्यर्थमेवाति प्रणीयस्तु अपादित्येवमादि विशेषविधाना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

उ० नार्थवादइहतुसामर्थ्याच्छरीरविनियोगार्थमन्त्रादृतेपिभवत्येवेतिप्रयोगमपिकु
१८ र्वतोदृश्यते।येनेच्छंतितेपिपंचमीग्रहणमाहिताग्न्यधिकारएवनियमप्रसंपादयं
तिप्रकरणाविधीनंशांतिकर्मविवर्द्धयाग्नेसिद्धरणवत्।अग्निसिद्धरणमहिनाहि
ताग्नेःप्रयोजनाभावाल्लौकेववल्लौकिकैषएवतस्मात्तस्येहविधानामुत्तरविषयेत्युप
पद्यते।अस्यतुकैवल्यलस्यविधानमानाहिताग्नेःपाथ्यर्थमेवतस्माद्दृष्टप्रयोजनत्वा
न्नविधानं।तत्रापिकेचिदनिच्छंतस्ततएवाग्निसंचयनादिसामान्यमितिब्रुवते।त
त्रतुकांडाल्लौकर्तव्यो।केचित्वित्थंताधिकारेपुनःप्रेतग्रहणंप्रेतसामान्याश्रितिपत्यर्थमि उ म
त्यतुपत्नीनानामप्येतमेवदहंकुर्वति।अन्येयथासंभवमितिशास्त्रांतरदृष्टंतत्। १८

॥अत्रप्रयोगः॥ग्रामसन्निकृष्टमुपलक्ष्यग्रामानमायतनेदक्षिणाशिरसंसंवेशय
ति।।तस्मिन्कृतेदक्षिणापूर्वस्यांदक्षिणापरस्यांवादिशिभूमिभागंखानयति।दक्षिणा
प्रवणंप्रत्यक्प्रवणंवादक्षिणाप्रत्यक्प्रवणंवाखानयेत्।उद्बाहुकपुरुषप्रमाणमा
यतंव्याममात्रंतिर्यक्पंचारत्निमात्रंवाम्नभवति।तावन्निर्यग्वितस्त्यवाग्भवः।खा
तःकर्तव्यः।द्वादशांगुलंवितस्तिरुच्यतेअभितआकाशंमध्येऽवकाशंबहुलौषधि
कंसर्वतोनिम्नंमध्यतउत्कृष्टमेवंगुलणविशिष्टंखननंकर्तव्यं।तत्रार्कैरंडादयःशं
तिवेतालाम्रमूलान्यरिखायोद्धासयेत्।एतस्मिन्नेवकालेग्नाहवनीयायतनयोनदपुरस्ता
ज्जानुदघ्नांखात्वाऽपउपासिच्यावकाशीपालमित्यवबध्नाति।अथकेशश्मश्रुलोमनखा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा०
१९

निवापपंति। दहनकर्मप्रावीनावीतिनः प्राग्दक्षिणाभिमुखाः कुर्वंति। तत्र चितत्या
ततः प्रेतं स्नापयित्वा नलदेनानुलिंपति। नलदमालां प्रतिमुंचति। नलदमाला मा
हीतव्यं। केचिदुशीरं वदंति केचिन्नलदस्य प्रतिनिषिद्धत्वं कुर्वंति। तद्रूपमित्यन्य
थाप्य लेकृत्वा ततो येन पथेन नयंति तस्मिन्नेते शाय छिलाग्रह तस्या वासस। पार्श्व
तः पादमात्रं धालिविमुंचतीनां गुल्फाग्रादवच्छिद्य प्रोर्णुवंति प्रसंगे शोभा वि। पादं वास
सोग्रं। दत्तः कर्तव्यमेवं तस्य प्रेष्यशोभवति। अथ स्नादप्यन्यद्वासः कुर्वंति लौकिकाव
श्यवत्प्रेतस्य पुत्रा आकुर्वंति। प्रथमो पयोमार्थंगुह्णंतीत्यर्थः॥ अथ बंधनार्थं राम
प्रांशुक्लसाज्यं बर्हिरुपकल्पयंति। आज्यस्योत्पवनंतद्गृह्णीकुर्वंति। अथपृषदाज्यं च १९

कुर्वंति। दध्निसर्पिरानीयतं सिच्यं पृषदाज्यं भवति। अथ विहारस्योत्तरतः प्रेतं गृही
त्वा दर्भाग्नौ निदधंति। ततो यज्ञपात्राणि सव्यथायेन नयंति। ततः प्रेतमयुजो वृद्धाः मिथु
नाभ्यां वहंति। केचित्पादे पूर्वमन्ये शिरः पूर्वमवं वोमात्याः यज्ञोपवीतमधः कृत्वा
परिवामसः प्रकीर्णशिखाः प्रत्युक्षशिखा इत्यर्थः॥ ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्याः आ
नुपूर्वीणोवयस्य नियतदृष्टेणामयं धर्मं इष्यते। तं देशं प्राप्य तत्सर्वमवाग्नयस्था पयित्वा ग
तौदकेनान्येन शामीशाखयाद्भिः प्रसक्षमायतनं प्रोक्षंति अपेतवीतेत्यनयाम
नौ परिव्रजन प्रोक्षंति त्रिरपि मंत्रावृत्ति॥ अथ दक्षिणपूर्वं देशे आहवनीयं निदधा हि३
ति अथ दक्षिणीं मर्द्दक्षिणपश्चिमे। आयतनं एव। केचिदायतनाद्बहिरिच्छंति। अथ गार्ह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३० पत्यमुत्तरपश्चिमेनिदधाति। शाखान्तरदर्शनादौपासनमप्यत्रैवनिदधातिपूर्ववत्।
८० अथदक्षिणाग्निंदक्षिणपश्चिमेंऽशेनिदधातिपूर्ववद्वेदः। अथाहवनीयस्योत्तरत। उप
ण्यंति। मर्थाश्वमशेनमध्येदहनसमार्थामिध्माश्चितिंचिनोति। कुशलस्तदभ्युच्यत
स्मिन्नहिरण्यशीर्षंकृष्णाजिनंदोत्तरलोमाप्राचीनग्रीवंगार्हपत्यमुत्तरेणप्रेतंहृत्वाहवनीयम
भिशिरसंचर्मणिसंवेशयंति। उत्तानंतापत्नीचसंवेशयंति। तामुत्थापयेदसंवेशयं
नी। उत्त्रिपश्चात्यातोधनुश्चनिदधाति। तांपत्नीमुत्थापयेद्देवरः पतिस्थानीयः पतिस्था
नीयः। पतिस्थानमर्हतिअंतेवासीजरद्दासोवाउदीर्ष्वनारीत्यनयायदाजरद्दासस्त्वम
त्थापयतितदाकर्त्तामंत्रंब्रूयात्। धनुर्हस्ताददानइत्यनेनधनुरुपयति। हृत्स्थलपूर्ववत् ८०

त्वाधनुरधिज्यंकृत्वासंस्कारसंचितिमध्येप्रहरेत्। अथपात्राणियोजयति। तत्र
दक्षिणेहस्तेजुहूं। जुहूमंगुलिसकाशमग्रंभवति। सव्येहस्तेउपभृतमप्येवमेव। दक्षिणेप
र्श्वेस्फ्यंशिरःसकाशमग्रंभवति। सव्येपार्श्वेऽग्निहोत्रहवणीमेव। उरसिध्रुवामेव। शिर
सिकपालानि। ग्रावाणःसंनिवेदन्तेषुयोजयेत्। नासिकयोःस्रुवौयोजयेत्तत्रावाउभौ
स्यार्थमग्निहोत्रार्थंचद्वितीयः। एकंचेच्छित्त्वायोजयेत्। कर्णयोःप्राशित्रहरणेएकंचे
समीपेऽग्नंभवत्येकंचेच्छित्त्वायोजयेत्। उदरेदारुपात्रीमिडापात्रंचतिर्यग्योजयेत्।
समवत्तधानंचमसमुदरे। उपस्थेशम्यांपादाभिमुखोभवति। अरणीदोर्वोरेवमे
वउलूखलमुसलेजंघयोरेव। पादेमेवापादयोःशूर्पम्। एकंचेच्छित्त्वायोजयेत्। सर्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा० त्रद्विवचनमघर्युप्रत्ययापेक्षमन्यान्यथाऽन्यस्माल्यादीनियथावकाशंयोऽप्येत।
८९ न्यायोद्देशः कल्प्यः॥ यथा पृषदाज्यग्रहणीउपभृद्विकारइत्युपनृ समीपेद्दष
डुपलंपुत्रागृह्णन्ति। लोहाय संचनदापुत्राद्वि च्छालि। एवं योऽपि लाबिलवंतिपा
त्राणिपृषदाज्येनपूरयंति। अनाहिताग्नेः पात्रचयनाभावात्पृषदाज्यपूरणामर्थ।
लुप्तं। अथमम सूयेवम स्मिमितिपाणीनावपनमनुमंत्रयीत। अथसव्यंजानाचाद्वि
णंनाचाल्याकृतीर्जुहुयात्। अग्नये स्वाहा। कामाय स्वाहा। लोकाय स्वाहा। अनुमतये
स्वाहेत्यथ प्रेतस्योरसि अस्मात्वमधि जातोसि त्वमित्यनेन जुहुयात्। असावित्यत्रप्रेतस्य नामसं रम
बुध्यानिर्दिशन्ति। होमेन्यः स्रुवः कल्प्यः॥ अन्यप्रकल्पितेनजुर्वंति। एवं दक्षिणाग्न्यभा ८०

वेलौकिकाग्नावपिहोमः कर्तव्यः॥ अथपरिकर्मिणः प्रेष्यतियुगपदग्नीनुज्ज्वलयतेति। आह
नर्न। इत्येवमादिनामंत्रेणानुष्ठितस्यकर्मणः। फलस्वरूपमनेननिमित्तेनज्ञायतइ
तिक्रियते। अथनं दह्यमानं प्रेतमनुमंत्रयते प्रेहिपथिभिरितिप्रवानाचतीयाम द्वारेता। मैन
मग्ने विदहइतिषट्‌ पृथाले तइतिचतस्रः। उपसर्पमातरमितिचतस्रः। सोमएकेभ्यइति
मग्ने विदहइतिषट्‌ कर्तानुमंत्रयतेतत्रतइमेजीवाविमृतैरित्तिसव्यावृ
सूक्तेः। उत्तराणां सावित्र्येकाएताभिः कर्तानुमंत्रयतेतत्रतइमेजीवाविमृतैरित्तिसव्यावृ
तोब्रूतेत्यनवेक्षमाणाः। कश्चिद्विमंमंत्रेसवैर्यामिहइति। अथदग्धेशरीरेयत्राचहृडुदकंम
यतितस्याश्चतत्रशाखांतरेदृष्टे कुर्वीतोदपेतेत्रसकृदुन्मज्यापस्यदक्षिणाप्रवणोक्तंड्डि
लेतणंमंत्रर्द्रीयदक्षिणामुखाः प्राचीनावीतिनस्तिलमिश्रितमेकमंजलिमुत्सृजेत्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न० युग्माः समाश्चेसंबंधिनः कस्मिन्देशे युग्मा अन्योन्यत्र गोत्रमामब्रुवतो । यथा काश्य
८१ पद्देवदत्त एतत्ते उदकमिति पन्यमुपतिगोत्रमेवकेचिन्नामप्रथमब्रुवंति । देवदत्त का
श्यप एतत्ते उदकमिति । पत्रशाखदर्शनात् । ततउत्तीर्यान्यानि वासांसि परिधायमु
क्तानि सकृदापीड्योदग्राणि विसृजंति शोषणार्थं ततआनक्षत्रदर्शनादासते रवि
वर्जितादित्यमंडलदर्शनाद्वा अस्तमयप्रत्यासन्नइत्यर्थः । केचिद्रात्रौ संस्कुर्वंति तेपरे
रेवुरादित्यमंडलदर्शनादासते । ततो गृहं प्रविशेयुः । कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठजघन्या
आचुशृर्व्येणपाषाणहमश्मानमग्निगोमयमक्षतात्तैलमापइत्येतान्युपस्पृशंति । नैतत् राम
स्याः । आमत्रेपरेयुरित्येवमादिनियमो भवति । तत्र दशाहेसायंप्रातः सकृदुदकं ८१

तिले । कुर्वंति बलिहरणं वदशस्यांपूर्ववद्दौवशाखांतरेदृष्टसाक्ष्य उदकदानस्य व
स्थ ने प्रथमतृतीयपंचमसप्तमनवमेषूदकक्रियावासमोवत्यागइतिसाधारणाव
तप्राप्नोतीतिवदंति । तस्त्रिंस्यां । अथ दशाहेतिक्रांते एकोद्दिष्टं यथाविहितं करोति समा
चारः । अथ संचयनं कृष्णपक्षहास्यायुजास्युतिथिषु एकनामनक्षत्रे एकरूतारानक्षत्रे
तन्नाम यद्येकस्यैवनक्षत्रस्य भवति तस्मिन्वा कर्तव्यं अलक्षणो विचिन्ति कुंभे पुमांसं सं
चिनुयुः । अलक्षणायां कुंभ्यां स्त्रियं संचिनुयुः । अयुजो वृद्धाः पुमांस स्त्रियएवा । कर्तारो ही
रोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायातनं परिव्रजन्प्रोक्षति । शान्तिके शीतिकावती
त्येतया मंत्रांते त्रिः परिव्रजनं त्रिरपिमंत्रावृत्तिः । अथ तं चिनुयुः पादतः प्रभृत्या शिरः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज० क्रमेणैवायुश्चोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्प्यसंज्ञादर्यतः ॐ भेवदध्युः ततः श्रर्पणा
८३ मुच्र्पमुसंयितंसंयित्ययत्रवार्पाभ्योन्याआपोनाविर्षदेहन्तत्राभितआकाशमित्येव
माटिलङ्गलंयुक्तेदेशेवदध्युः आदहनस्याविशेषोमध्येनोछितसामस्यनभवती। त
त्रैवंगुणविशिष्टेदेशेमर्तेखातेत्रउपसर्पमातरमित्यस्मिन्कुंभममवाधायउक्षेवसुपृथि
वीत्यनयानिजमलानार्थपांसूनवकिरेत्। ततउत्तेसृभ्रामीत्यनयाकपालेनकुं
भंपिधायपांसुभिः कुंभमपिपूरयन्ति। यथापक[illegible]रोनभवतितथापिहितंकरोति।
ततः प्रक्षुब्धमानेत्योतेजपतिअथानवेदंसर्वेषुप्याव्रज्यस्नातावाएकोद्दिष्टंपथ्याविहितमम
तंकरोति। गृह्याग्निमत एतानिकर्माणितिव्यवस्थितेलिंगाप्रकरणंप्रांत्रपमितेसं ८३

श्राद्धः कथं अथयथोक्तेकालेशांतिकर्मकर्तव्यं। संचयनेकृतेयाअमावास्या
अ॥ इतितस्यामेतत्कर्मभवति। अमावास्यायामुदयात्पूर्वंपचनाग्निंसहभस्म
नासायतनंक्रव्यादमग्निमित्यर्द्धर्चेनहुत्वादक्षिणस्यांदिशिचतुष्पथेनिवपंति।
अन्यस्यांवादिशिअन्यस्वादेशेनिवपंतिअथतमग्निंत्रिः प्रसव्यंपरियंतिसव्यैः
पाणिभिः सव्यानूरूनाघ्नानाः अथानवेदंपत्याव्रज्यस्नाताकेशश्मश्रु
लोमनखानिवापयित्वापुनरपिस्नात्वानवानिवासांस्युपकल्पयेरन्। नवा
मणिकान्उदकधारान्येरुदकमुद्दिश्यतेनेकुंभासान्पेराव्यातेतआचम
नीयास्थानशमीसुमनसोनाल्पिनीमेवेयुः। शमीमयमिध्मंशमीमय्यावरणी

.ग्र॰ परिधी अप्रशमीयेमध्याने वोपकल्प्यपरन्।केचित्त्रिंगल्लोनद्वानव्रणएवंगु
८४ णांविशिष्टमनड्वाहंवागोमयस्यैवविशेषणींवाऽनड्वाग्राह्यइत्येके।वर्मथया
वयोयुवत्यस्नासामेकैकंक्रुशपिंजूलं एतेषांद्रव्याणामर्हीयाप्तोविनियोगः
कर्तव्यः॥केषांचिदृद्वनात्।अथापराह्ने इदं वायमितरउत्पर्दृवैनाग्निमथित्वा
संदीपयमानाः आसतेआशांतरात्रात्।आयुष्मंतांकलाहृदानांकथ्य।
कीर्तयंतइतिहासपुराणानिशोभमानान्याख्यानिवाख्यापयमानाः।अथउपरते राम
पुशब्देसुशांतरात्रेतस्मिन्काले गृहंनिवेशनंवासंप्रविष्टेषमात्येयुदक्षिणद्वा ८४
रपक्षाद्विकुर्यात्।एवंवदनआएतस्मात्कालादूहि।स्वाभर्वति।येपुनःसंप्रवि

ष्टेषुमागृहं निवेशनंवेति शांतरात्रस्यैवविकल्पंमन्यंते तेषामनियमआसनस्या
एतस्मिन्काले द्वारस्यपोदक्षिणःपक्षःततःप्रक्रम्याऽविच्छिन्नामुदकधारांहरेत्।
आउत्तरस्माद्द्वारपक्षात्तंतुंतन्वन्नित्यनया।अथगोमयेनोपलिप्यहोष्यद्भर्मणा
ग्निमुपसमाधायपश्चादग्नेरानडुहंचर्मास्तीर्यप्राग्ग्रीवमुत्तरलोमाथतस्मिन्नमा
त्यानारोहयेत्आरोहतायुरित्यनयाऽऽदृहाकस्मात्पश्चाद्दिमरणादुपहीयमा
णःउक्तमणावाअभिसृतायेतेषांमध्ये योज्येष्ठःसमर्थःसकर्ताइतरेआमात्याआ
नारोहयेत्।आन्यसंस्कारांतंकत्तापरिधानकालेइमंजीवेभ्यइतिमध्यमंपरिधिं
परिदध्यात्।इतरोत्तरीमृतमर्त्यंदधतांपर्वतेनत्यानावताआमनमुत्तरतःकरोति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

•अ० ।अथैध्माधानादि कृत्वापरं मृत्यो अनुपरेहीत्येवमादिभिश्चतसृभिर्ऋग्भिः प
त्यृचं कृत्वा पश्चाद्धान्यनुपूर्वमित्यनया ऽमात्यानीक्षेत। अथामात्यानामध्ये दाजुद
८५ नयस्माद्दर्भतरुणकैर्नवनीतं गृहीत्वाञ्जीरञ्जते अंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां सव्ये
न सव्यं दक्षिणेन दक्षिणं ततः कुशानपि स्नात्वान्यन देहमाणाः पृष्ठतो विसृजेयुः एव
मं जीवीपुर्वतीरिमा नारीरित्यनया ईक्षते। अश्मन्वतीरित्यनयाश्मानं कर्त्ता प्रथमा
मभिमृशति पश्चादितरे तत्र मंत्रेणेति केचित्। तूष्णीमित्यपरे। ततः स्विष्टकृदादि
होमशेषं समाप्याग्निमागारान्दुदेहेन वविप्रतिपन्निरुक्ता। आपोहिष्ठामयोभुव इत्य
तिसृभिर्नासिचमानयोदकधारयावैतैः सहैहंदेशं व्रजमनत आत्मा स्वैपुत्र अपराह्णि ८५

तायां शिखिण्डिन्यः परीमे गामनेषतेति जपति। एवं गत्वा यो देशोऽरण्यस्त्र आहृते नव
सस्याप्रच्छाद्योपविशन्ति गोमयेनोपलिप्त अग्निस्त्र निधातव्यः॥ आउद्याद्दस्युं तस्य
सेतेयन्तोऽसावग्निस्त्र स्मिन्गृहे पवन। तस्माद्दत्त दहर्भोजनाभावं वर्णयंतिकर्माणु
पूर्व्या स्वभोजनाभावः॥ अथोदित आदित्ये सोर्याणिस्कूत्स्वयनानि जपति। एता
नि च प्रत्यवरोहणाउक्तानि सर्वेषामयं जपो भवति शांत्यर्थं लात्र- अथान्नं संस्कृत्या
ज्यतनोपलेपनाद्यास्यमागां तं कृत्वा अपनः। आ शुक्र दितिपात्रेस मष्टावाहुतीर्हु
त्वा स्विष्टकृदादि होमशेषं समापयति। हविषो ये संस्कारास्तस्माद्देवानां ब्राह्मण
भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयेत। ततः गोः कंसोऽहतं वासः तुल्यतानि दद्यादिति भाग्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्रा० ह्मणेभ्यो ददाति॥ अथ पार्वणश्राद्धं व्याख्यास्यामः॥ तदमावास्यायामन्यस्यां वा ति
८६ थौ कामसंयोगेन भवति। तत्र पूर्वेद्युर्ब्राह्मणान्कृतशीलवृत्तसंपन्नानेकेनावा
गुणेन संपन्नानामंत्रयेत्। स्नानस्त्रीवपनतैलमेवमादीनतिषिद्धान्वर्जयित्वा आमं
त्रणादि भोजनमारभ्य यैकर्तारं भोक्तारौ नियतौ ब्रह्मचर्यौ भवति। आ कालि
कोऽमध्याह्ने श्वोभूते यो भवति अथापरेद्युः परिस्तीर्याग्निं तेष्वौदक्षिणाप्रवणे देशे
ति लाभ्य विकीर्य दर्भानास्तीर्य पिंडपितृयज्ञकर्म कृत्वा निमंत्रितान्ब्राह्मणान्द्वयो
स्नातान्कृतपश्चाद्भोजनांगस्नांगं बहिर्द्वारे वाऽभ्यनुप्रवेशयेत्। आ तत्र विश्वेदे राम
वार्थे द्वौ ब्राह्मणौ प्राङ्मुखावासनयोरुपवेश्य पितृपार्थे दक्षिणातः पित्रर्थानासनेषु ८६

दङ्मुखानुपवेशयेत्। पश्चाज्जन्म सर्वेषां कनिष्ठः पितुर्भवति। एवमुत्तरयोरेकैक
मेकैकस्याथवा विश्वेदेवार्थमेकमेवोपवेश्य पित्रर्थे एकमेवोपवेशयेत्। उ
भाभ्यामन्नादि प्राचीनावीति स्यात्प्रसव्यं चोपचारः कर्मणि॥ अप्रसव्यं वैश्वदेवे
यज्ञोपवीती स्यात्प्रदक्षिणमुपचारं कुर्यादयुग्मसंख्यं च कर्मणि॥ अथ वैश्वदेवार्थेषु प
विष्टाभ्यामपः प्रदाय ऋजून्दर्भानासनार्थं ददाति। तावपुदगग्रेषूपविशतः। ततः
पुनरपो ददाति। अथ प्राचीनावीती पित्रर्थमुपविष्टेभ्योऽपः प्रदाय दर्भान्द्विगुणभुग्नाना
सनं ददाति। ते पि दक्षिणाग्रेषूपविशन्ति। ततः पुनरपो ददाति। अथ पित्र्यर्थं त्रीण्येक
द्रव्याणि पात्राणि दर्भेषु प्राग्दक्षिणसंस्थानि निधाय तेषु दर्भान्तर्धायापो नियताः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज० शन्नोदेवीरित्यासमासक्तदेवानुमंत्रयेत्।अथतांस्तिलानावपतितिलोसीत्यने
८१ तिलावपनमंत्रः प्रतिपात्रमावर्त्ततेप्रयत्नवमद्भिरितिपाठः।अथतानापिदधाति
पितृभ्यार्घ्यंददातियज्ञोपवीत्येव।पित्रर्थमुपविष्टायप्रथमपात्रस्थाअपःस्वधा
र्घ्याइत्यनेनमंत्रेणनिवेदयति।अथअतसौमन्याअपःपूर्ववद्दत्वादक्षिणेनपाणिना
सव्योपगृहीतेनपैतृकेणतीर्थेनपितरिदंतेर्घ्यमित्यनेनार्घ्यंदा।दाति-प्रसृष्टाआ
पोनुमंत्रयेत्।याःदिव्याइत्यानेनपितामहार्थमुपविष्टायद्वितीयपात्रस्थाअपःस्व
घार्घ्याइतिनिवेद्यपूर्ववद्देवअपपूर्वपितामहेदंतेर्घ्यमित्यर्घ्यंददाति।ततःपूर्वं राम
वदनुमंत्रणंकरोति।अथप्रपितामहार्थमुपविष्टायतृतीयपात्रस्थाअपःस्वधा ८२

र्घ्याइतिनिवेद्यपूर्ववद्देवात्पूर्वप्रपितामहेदंतेर्घ्यमित्यर्घ्यंददाति।ततःपूर्ववद्देवानुमंत्र
णंकरोति।यदिसर्वेषामेकमुपवेशयतितस्माएवपुनःपुनरनेनक्रमेणार्घ्यंददा
ति।एवंकरोति।यदिसर्वेषांतथाकस्मानेकउपविशंतितेभ्यःसकृद्देवनिवेद्यप्र
थमुपविष्टायापोदत्वापूर्ववद्दद्यर्घ्यंददाति।तथानुमंत्रणं।एवमितरेतराभ्यांदानमंत्रः
प्रतिब्राह्मणमावर्त्तते।प्रथमेपात्रेउत्तरेद्वेपात्रेआसिच्यताभिरद्भिःपुत्रकामःसमर्थश्चे
-न्मुखमनक्ति।ततस्तस्यात्रामपिदधातितृतीयेनपात्रेणनोद्धरेदाश्राद्धपरिसमाप्तेस्ततो
गंधमाल्यादीनिविश्वेदेवार्थमुपविष्टाभ्यांदत्वाथप्राचीनावीतीपित्रर्थमुपविष्टेभ्यो
ददाति।अथस्थालीपाकात्उद्धृत्यघृताक्तंकृत्वापित्रर्थीब्राह्मणाननुज्ञापयति।अग्नौ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा० करिष्य इत्युक्ते क्रियतामिति ब्रूयुः॥ अथाग्नौ जुहोति पिंडपितृयज्ञकल्पेन मेक्ष
८८ णमनुज्ञातो विश्वेदेवार्थाभ्यामन्नं ददाति। अथ पितृर्थेभ्यः एतेषां मेक्षपात्रेषु
हुतशेषं ददाति। यथा ब्राह्मणाः स्वाभवेति तथा भोजयेत्। अथ त्वरान्नाना भ
क्षुवाना इति त्वरः। उपास्मै गायते निपं वे अन्नमीमदंतेत्यकापना। श्रावयेद्ध
संपन्नमित्येतान्पृच्छति ते सुसंपन्नमिति ब्रूयुः॥ अथ यद्यदन्नमुपयुक्तं तत्तत्स्थालीपा
केन सह पिंडार्थमुद्धृत्य शेषं निवेदयति इदं शिष्टमिति ते तत्सर्वं प्रतिगृह्णंति तस्मा
एवं वादयुः। अथ तेषां संतोषमर्थानां तेभ्योऽवीदकनिनयनादिभिः शिष्टैः पिंडपितृय राम
ज्ञं समापयति। आचांतेषामुच्छिष्टान्यादिन वृषपानोऽवासयेत्। ततोऽन्नं प्रकीर्य य ८०

ज्ञोपवीती भूत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दत्वा स्वधोच्यतामिति पितृर्थान्विसृजे
त्। तेऽपि ॐ स्वधेति ब्रूयुः॥ अस्तु स्वधेति वा विसृजेत्। तानेव स्वस्वधेति ब्रूयुः॥ विश्वेदेवा
:प्रीयंतामिति विश्वेदेवार्थौ विसृजेत् प्रीयंतां विश्वेदेवा इति तावपि ब्रूयातां। एता
वद्देवाऽनाहिताग्नेः पार्वणश्राद्धं॥ आहिताग्नेर्वक्ष्यते॥ साग्निकोऽनाग्नौ पिंडपितृयज्ञं स
मप्रणाबादनाहिताग्निर्वक्तव्या भोक्तानार्थादन्नादुद्धृत्यायुनाक्तं करोति। अम्पव
ज्ञाप्रत्यभ्यनुज्ञो वचनभवतः। अथावाहनसंपदा मेक्षणेनावदायतेनैव पितृर्थमुप
विष्टानां सर्वेषां पाणिष्वेव कामाङ्गनिविष्टान् जुहोति सोमाय पितृमते इत्यनेन
पुनरपि पूर्ववद्देवविसृष्टान् जुहोति अग्नये कव्यवाहनायेत्यनेन हुतं ते भुक्त्वा स्व

श्रा० न्यदन्नं कृतशेषं च भोजयेत्।अथ मिश्रा यणायनाहिताग्निवत्।पिंडनिर्वपणं न
८९ भवति।एतदाहिताग्नेः पार्वणश्राद्धं।।काम्येप्येवमेव भवति।आहिताग्नेरनाहिताग्ने
श्च। आभ्युदयिकेप्येवमेव भवत्युभयोः।।तद्विदं पुंसवनादिषु भवतीत्युक्तं।अग्न्याधेया
दिषु च भवति। अस्य च प्रयोगो विवाहे विस्तरेणोक्तः।।काम्यं वा आभ्युदयिकं वा पूर्वे
द्युरस्मिन्मासि कृते तेनैव पुनः पार्वणं न भवति।।एकोद्दिष्टे एको ब्राह्मण एकमुदकपा
त्रमेकः पिंडः अमंत्रवती च क्रिया।।न दैवं।न धूपो न दीपो नाग्नौकरणं नाभिश्रव
णमिति।नवश्राद्धममंत्रकमिति वचनात्।शेषं पार्वणवद्भवति।पुनरपि मंदबुध्य राम
नुग्रहार्थं विक्रियते।ततो ब्राह्मणं नदद्धं श्वनिमंत्रयति।ततस्तस्य क्षुरकर्म भव ८९

ति।स्नातं तं ब्राह्मणं समीपस्थं कृत्वा कस्मिंश्चित्पादशौचे तिलानवकीर्य सुवस्त्रं च सकृदा
च्छिन्नमेकतृणोदकमंडलुं न्यस्य वदासायलेखामुल्लिख्याभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैरवस्तीर्य
चुवायामनुत्पूतं सर्पिरासिच्य पिंडनिपरणदेशाद्दक्षिणतो निधायांजनाभ्यंजन
कशिपुप्रवर्हणान्यपि निदधाति।अथास्मिन्काले ब्राह्मणस्य प्राचीनावीती पादौ प्रक्षा
सनमुपवेश्यापः प्रदाय दर्भान्द्विगुणभुग्नानासनं ददाति।अन्यत्रापि सर्वत्राप्युपमे
वाक्रीयते।ते च दर्भा उदग्दक्षिणाग्रेषूपविशति।पुनरप्यापः प्रदायार्घ्यार्थं दर्भनिहिता
पात्रे आसिच्याचाभ्यतामस्तिलानवकीर्य तत्पात्रमपिधायास्मिन्काले यज्ञोपवीतिनि
षेधान्त्या आपः पूर्वंद सार्घ्यं गृहीत्वा दक्षिणेन पाणिना सव्योपगृहीतेन पैतृकेन तो

३० र्थेन दत्त्वा तेन विसृष्टा आपोशानीयमुखमभ्यस्य तत्पात्रमपिधाय यस्मिन्काले श्राद्धी
६० नावीश्री गंधमाल्यादीनि ददाति भोजनार्थं श्राद्धस्य भूतांके क्षणावदानसंपा
दामेव्रणेनावदापतेनैव तस्या पाणौ हव्यं जुहुयात् । पुनरप्येवमेव कृते पाणौ ज
तं प्राश्नाति । ततः संभोजयेत् येन यथोपेष्टं तस्य भवति भोजनं ततः तृप्तेषु ब्राह्मणेषु नायं
तेयधारसन्नमुपमर्दकं ततः ततकृतसिष्टं अन्नवेपात्रे गृहीत्वा तां लेखामुदके नोपनीय
तस्यामेके पिंडप्रेतं ध्यात्वा निपृणीयात् । अथ सव्यावृदुदद्युरवोत्तू त्वाय यथाशक्त्या ।
प्राणान्निश्रित्वा भिपर्यावृत्य पिंडमवेक्ष्य पिंडकृतं शिवमव ध्यायते निरस्य हस्तं प्रद राम
ल्य पिंडे पोतिनी पतैलं दद्या दर्भानंचरणेन दत्त्वा सांवदयात् । उपस्थानप्रवाहणे वा । ९०

करोति पात्रमुपगृह्य स्वधां वाचयेत् ब्राह्मणमाचामयति । ततोन्नं प्रकीर्य यज्ञोपवीती दक्षिणां द
त्त्वा सर्वे विप्राश्च लौकिके न वंदीत्वा तमनुव्रज्य विसृज्य बांधवाः । अथ तान् सांपदवानाशीर्वचनेना
शासि स्वस्ति तां सेषु प्रकिरति । ब्राह्मणौ । पुण्याहवाचनं कृत्वा न्यन्नं सर्वलौकिकं करोति ॥
आहिताग्नेः पार्वणे च काम्ये वाभ्युदयिके च एकोद्दिष्टे च अष्टकाश्राद्धे च पिंडनिर्वपणं
के विदिच्छंति । अपरेस्थालीपाकाभावान्नेच्छंति निपरणपक्षे उल्लेखनादि समानं पा
र्वणेन । निपरणमनिच्छता मुल्लेखनादिनि न दनसंयुक्तं भास्मि । एवमुभयथा विप्र
तिपन्नाः । एकोद्दिष्टे तु निपरणमिच्छामः । तदुक्तमेकादश्यामेकोद्दिष्टं भावातः के
त्वा अस्थिसंचयनादूर्ध्वमसंस्कृत्वा अविहितमेकोद्दिष्टं करोति । तत्र मासि मासि विवृद्धे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा० मासेषु षण्मासेषु वा ततः संवत्सरे सपिंडीकरणं भवति॥ शास्त्रांतरदर्शनात्॥
९१ अस्मच्छाखसपिंडीकरणे एकस्या वियोगप्रतिषेधात् स्मृतौ च याज्ञवल्क्येन शोणं
पूर्ववदावरेद्धिति सपिंडीकरणं विधं तस्या पार्वणो मातिदि। पुत्रस्य अस्याश्
स्मृतेः साधारणात्वात् याज्ञवल्क्यदर्शनेन। अथ प्रयोगो वक्ष्यते। निमंत्रणादि पार्व
णवदाद्यस्यार्घ्यप्रदाने प्रेतस्यापि पृथक्पात्रं निधाय पित्रादीनां त्रीणि पात्राणि
निदधाति। तेषु दर्भानंतर्धाय गंधोदकमासिच्य प्रेतपात्रे तूष्णीं मन्त्री त्वपशान्नोदेवी
रित्यमंत्राङ्गं तराणि अनुमंत्र्य प्रेतपात्रे तूष्णीं तिलान् प्रक्षिप्य तिलोऽसीत्यनेन पि रा.म
तृपात्रेषु तिलानावपति। ततो प्रेतपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्। ये समानाः सुमनसः ९१

पितरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पतां। ये समानाः सुमनसो जी
वा जीवेषु मामकाः। तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंल्लोके शतं समाः॥ इति मंत्राभ्यामा
र्घ्यशेषं पार्वणवत्करोति। पिंडदाने तु पितुरेव नाम संकीर्त्य पिंडदानोत्तरं पितुः
प्रपितामहस्य पिंडविरहे द्वौ भवतः। स्त्रियाः श्रूयते मेवामवातितत्रापि पितुः पिता
महस्य पिंडादि द्वौ भवति। अथ षण्मासे के काले च श्रूलगवेनाम कर्म कर्तव्यं। तस्मि
न्काले ज्ञात्वा पशुं गृहात् समानात् कर्मणः पूर्वमेव वृद्धिपलतीभिरद्भिः संप्रोक्षि
रसम्रा रमभ्यापुष्टदेशाद भिषिंचति। रुद्राय महादेवाय जुष्टो वर्द्धस्वेत्यनेन मंत्रेण
एवमभिषिक्तः पशुः स्नावनिवर्तति यावदुक्ताः सेवनसमर्थौ वा भवति। अथ तस्मा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त॰ याँगंकरिष्यस्त्रायाम्पुदीच्यांप्रागुदीच्यांवादिशिग्रामात्स्वहिर्यत्रागत्वाया मश्वेः
६२ पुरुषैर्नप्रदृश्यते।ग्रामस्थानानपदीश्यंपश्नि।तत्रार्द्दिशिंआट्टर्पसुद्दितेवादित्येपस्तकर्मे
कुर्यात्।अौपासानंविहृत्याघाधानादिपर्युक्षणांतंकृत्वाऽत्रस्थलिपाकविधिनापूर्वमे
तत्कर्मकृतवंतंब्राह्मणांपथाशास्त्रमुपवेश्यपश्चमार्गांतंकृत्वाशामित्रस्यायतनाय
मिंहृत्वामित्येतद्वंतंकरोति।ततःसमर्णामाईशाखांयूपार्थमग्नेःपुरस्तान्निखनति।
निखायतद्वैवततवत्यौकुशतरूणौवागृह्णाति।तयोरन्यतरयापूर्वंपरिदीयपश्चत्पश्चुमुखम
वस्थापितस्यपशोःशिरसोऽर्द्धशिरःपूर्वारज्वाबद्धतयाकाऽतथातंपशुंरूपेतत्याशिर्वीनाथा रम
वारशनापृतिपुनक्तिःपस्मैत्नमइत्यनेन।।ततस्थालीपूर्ववत्यौक्षवपाश्रपणादिक ६२

र्मकरोति।वपाहोमेयंविशेषः।कंसमयीदारुमयीवापात्रीभवति।तथापर्णेन
वापत्नाअमयेनासादनप्रोक्षणसम्मार्गंकृतेनपूर्ववद्दूपामवद्यपज्जुहोतिहराये
त्यादिभिर्द्वादशनामधेयैरुग्रायेत्यादिभिर्वाषड्भिः।रुद्रायस्वाहेतिवानेनमंत्रेणाव
पांजुहोति।सएवयरीरवदानानोवर्मत्राःहोमसाधनंयतदेवतत्स्थलीस्थालीपाक
स्यनिर्वापंकरोतिततोवदानग्रहणवेलायांकस्मिंश्चित्पात्रेशोणितंगृह्णाति।ततः
स्विष्टकृतःप्रागेवैकैकस्यांदिशिद्वेद्वेकुशाग्रेन्ततेमिधायतासुयततुष्टुवाऽत्रतशेषेण
त्रेनमांसशेषेणयवतहृष्टुवाशोणितमुदकेमसंसृज्यनिनयति।पश्चात्पशुमरणादे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्र० शंप्रत्याङ्ग्न्यस्रस्रक्रगोपशुमरणे कालेपशोर्मृ मैःप्रत्यत ति तद्गुसिनार्थो विणी
९३ त्यनेननिवेदयति। तत्सर्वं हरंतिमर्पाश्नतः स्विष्टकृदादिदूत्यपशूलाहासमीतं कर्मप
रिसमाप्यशानं इंद्राग्नीभवतामितिमृक्तं त्रपरुरं हं प्रविशाति। यत्नकरणात्सकृदु
त्सर्गेणास्यकर्तव्य:॥ यदात्मनः पशूनां व्याधिः संजातमदा गोप्रस्य मध्ये स्थुपसमा
धानादि पूर्णपात्रनिधानांतं कृत्वात्रहोमिर्वपणादि कृत्वाद्दादशभिः पञ्चभिः केन
वाज्याम्नापूर्वसंकल्पितेनजुहोति अन्यस्मिन्याचेउपसीर्थ सर्वत्रहुत्याएकस्मिन्यात्रेकृ राम
त्वाभिघार्यं जुहोति सर्वं हुतं तस्मादवदानमर्थं लुप्तं स्विष्टकृदग्नि रिष्टयादि पूर्वमतो ९३

त्र० पयुक्तं तत्सर्वं मनो वहिथ्ययेनपथ्याः स्त्र मो निर्गच्छति तेनैव पथा पशून्गमयिता पूर्णापा
त्रनिनयनादिशेषं कर्म परिसमाप्य शांतानीयं जपरूपशूनां मध्यं गच्छेत॥ ॥आश्वला
९४ यनगृह्यस्य जयंतस्वामिनः कृतौ विमलोदयमालायां चतुर्थोऽध्यायः इति॥ ॥शु
भमस्तु॥ ॥राम॥ ॥राम॥ ॥राम॥ ॥श्रीगोविंदः॥ ॥रामतोहारी॥ ॥ ॥॥

राम
९४

Indira Gandhi National
Centre for the Arts